

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра соціальних технологій

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач кафедри

_____ О. М. Котикова

« ____ » _____ 2023 р.

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
ЗДОБУВАЧА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ
«БАКАЛАВР»**

**Тема: ВИТОКИ ТА ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ
ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ**

Виконавець: Якубенко Олександр Ігорович

Керівник: канд. пед. наук, доц. Петренко Тетяна Вячеславівна

Нормоконтролер: _____ Н. Є. Новікова

Київ – 2023

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій

Кафедра соціальних технологій

Спеціальність 231 «Соціальна робота»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

Котикова О.М.

« _____ » _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання кваліфікаційної роботи

Якубенка Олександра Ігоровича

1. Тема кваліфікаційної роботи: «Витоки та етапи становлення соціальної допомоги в Україні» затверджена наказом ректора від «10» травня 2023 р. № 666/ст.
2. Термін виконання роботи: з 08. 05. 2023 р. по 25. 06. 2023 р.
3. Вихідні дані до роботи: літературні джерела з соціальної роботи, психології, соціальної педагогіки, історії України.
4. Зміст пояснювальної записки: вступ, розділ 1 «Історико-теоретичні засади феномену соціальної допомоги», розділ 2 «Історичні етапи розвитку соціальної допомоги в Україні», розділ 3 «Система соціальної допомоги в новітній історії України», висновки, список використаних джерел, додатки.
5. Перелік обов'язкового графічного (ілюстрованого) матеріалу: презентація основних результатів кваліфікаційної роботи в електронному вигляді.
6. Календарний план-графік.

№ пор.	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1.	Обрання теми та наукового керівника кваліфікаційної роботи	Квітень 2023 р.	
2.	Затвердження теми кваліфікаційної роботи	Травень 2023 р.	
3.	Визначення актуальності та стану проблеми, яка досліджується	Травень 2023 р.	
4.	Теоретичний аналіз літератури	Травень 2023 р.	
5.	Зібрання необхідних матеріалів та попереднє дослідження	Квітень-травень 2023 р.	
6.	Написання кваліфікаційної роботи	Травень-червень 2023 р.	
7.	Проведення дослідження	Травень 2023 р.	
8.	Подання готової кваліфікаційної роботи на розгляд керівнику	Червень 2023 р.	
9.	Доопрацювання кваліфікаційної роботи, отримання відгуку керівника, рецензії	Червень 2023 р.	
10.	Проходження попереднього захисту	15.05.2023 р.	
11.	Захист кваліфікаційної роботи	20-22.05.2023 р.	

7. Дата видачі завдання: « ____ » _____ 2023 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____ Петренко Т.В.
(підпис керівника) (П.І.Б.)

Завдання прийняв до виконання _____ Якубенко О.І.
(підпис випускника) (П.І.Б.)

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до кваліфікаційної роботи «**Витоки та етапи становлення соціальної допомоги в Україні**»: 78 сторінок.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА, СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА, СУСПІЛЬНА ОПІКА, ФІЛАНТРОПІЯ, ВОЛОНТЕРСТВО, САМОДОПОМОГА.

Актуальність дослідження полягає в тому, що відродження української державності, реформування суспільства надає нового імпульсу розвитку соціальних відносин у країні.

На жаль, сьогодні значна частина населення України потребує соціального захисту, якого держава ще неспроможна надати повною мірою. Вирішення цієї проблеми є важливим завданням, адже сучасні досконалі форми соціального захисту – гарантія стабільності в державі.

Виникла необхідність усвідомити об'єктивні передумови розвитку благодійності, її ролі в суспільстві.

Актуальність теми дослідження обумовлена також її недостатньою розробкою у вітчизняній науці. Історія осмислення соціальної допомоги не набула належного відбитку. Автори відповідних досліджень не виходять за межі окремих фрагментів історії соціальної допомоги і доброчинності, обмежуються межами певного часового зрізу, що не дозволяє бачити її як цілісний багатоаспектний процес.

Знання історії соціальної допомоги в Україні може сприяти пошукові оптимальних шляхів розв'язання проблем сьогодення. Цим значною мірою визначається актуальність даного дослідження.

Мета кваліфікаційної роботи полягає в тому, щоб об'єктивно проаналізувати історичний досвід соціальної допомоги в Україні, всебічно вивчити, узагальнити й висвітлити основні тенденції та найхарактерніші особливості соціально-доброчинної діяльності минулого.

У відповідності з метою дослідження поставлені такі **завдання**:

- спираючись на аналіз наукових досліджень теоретично осмислити сутність, зміст і структуру соціальної допомоги в Україні, як соціально-історичного феномену;
- розглянути процес оформлення суспільної підтримки на основних етапах її соціально-історичного розвитку;
- прослідкувати генезис вітчизняної державної і недержавної форм захисту і підтримки різних категорій нужденних;
- на основі вивчення теоретичної спадщини минулого в галузі соціальної допомоги виявити і концептуально обґрунтувати основні історичні тенденції оформлення її наукової парадигми в Україні.

Об'єкт дослідження – феномен соціальної допомоги в процесі його історичного розвитку.

Предмет дослідження – історико-теоретичні засади феномену соціальної допомоги, як специфічний вид суспільної практики і галузі наукового пізнання.

Методи дослідження. Важливими шляхами розв'язання проблеми даного дослідження є застосування загальнонаукових (типологізація, класифікація), міждисциплінарних (структурно-системний підхід) методів дослідження.

Проблемно-хронологічний метод, використаний під час дослідження, дозволив з'ясувати еволюцію різних форм соціальної допомоги в діяльності державних інститутів, органів самоврядування, окремих осіб; особливості їх розвитку в тогочасних соціально-економічних умовах. Метод структурно-системного аналізу був важливим для виокремлення цілого та його частин у системі соціальної допомоги населення.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії соціальної роботи та допомоги, при розробці лекційних курсів з соціальної роботи, спецкурсів з проблем соціальної допомоги, доброчинності, генезису суспільної думки про соціальну роботу.

Структура дипломної роботи визначена логікою поставлених завдань і підпорядкована меті дослідження.

Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (77 найменувань). Загальний обсяг дипломної роботи – 78 с.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ6

1.1. Теорія виникнення соціальної допомоги.....6

1.2. Взаємодопомога первісних людей як передумова становлення соціальної допомоги.....9

1.3. Передумови формування соціально-економічних основ соціальної допомоги.....19

Висновки до першого розділу.....26

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ.....27

2.1. Філантропічний період в історії соціальної співпраці стародавнього світу.....27

2.2. Форми допомоги у прадавніх слов'ян. Княжа та церковно-монастирська форми підтримки нужденних у X–XIII століттях.....32

2.3. Соціальна допомога у XIV– першій половині XVII століть в Україні.....38

2.4. Державна опіка у другій половині XVII – першій половині XIX століть.....46

2.5. Формування системи державного соціального забезпечення XX ст.....48

Висновки до другого розділу.....51

РОЗДІЛ 3. СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ В НОВІТНІЙ ІСТОРИЇ УКРАЇНИ.....53

3.1. Становлення соціальної допомоги в незалежній Україні.....53

3.2. Розвиток волонтерства і самопомоги населення	58
3.3. Тенденції та перспективи розвитку професійної соціальної допомоги в умовах сучасної України.....	60
Висновки до третього розділу.....	66
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71

ВСТУП

Відродження української державності, реформування суспільства надає нового імпульсу розвитку соціальних відносин у країні. Виникають проблеми, пов'язані з появою нових форм власності, майновою диференціацією населення. В умовах надзвичайних викликів, що постали під час війни, викликали у громадян України цілий спектр нових потреб, які потребують своєчасного й ефективного реагування з боку держави та органів місцевого самоврядування. На жаль, сьогодні значна частина населення України потребує соціального захисту, якого держава ще неспроможна надати повною мірою. Вирішення цієї проблеми є важливим завданням, адже сучасні досконалі форми соціального захисту – гарантія стабільності в державі. Виникла необхідність усвідомити об'єктивні передумови розвитку благодійності, її ролі в суспільстві. Актуальність нашого дослідження очевидна з ряду причин.

Об'єктивне вивчення і висвітлення витоків, сутності видів і форм соціальної допомоги в Україні дає багатий матеріал для критичного осмислення і використання в нинішніх непростих умовах, коли полярними стали не лише погляди, але й матеріальний стан різних прошарків населення, коли такі соціальні патології, як жебрацтво, безпритульність та інші, викликані безробіттям, міграційними процесами, соціальним напруженням у суспільстві, збільшують ряди потребуючих соціального піклування. Це важливо не лише з точки зору організації елементарної турботи про нужденних членів суспільства, які мають на це право за фактом самого існування, але й з точки зору вивчення історичного досвіду, позитивного і негативного, в справі організації і регулювання процесу соціальної підтримки.

Глибина і міцність вітчизняних традицій милосердя, багатий історичний досвід поєднання державного, громадського і приватного компоненту в практиці соціальної допомоги, які відобразилися як у багатоманітності напрямів, так і у великій кількості форм її існування, дають цінний матеріал, який в умовах соціально-економічних реформ і створення нових форм соціальної і духовної допомоги малозабезпеченим в Україні, має практичну потребу.

Особливу актуальність проблемі світоглядних засад, історії і практики соціальної допомоги в Україні надають, на наш погляд, моральні характеристики предмету дослідження. Наочний опис морального прикладу – дієвий прийом виховання. Об'єктивно відтворена історична картина соціальної допомоги та добродійності в Україні дає багатий матеріал для перетворення морального виховання у практичну дійсність, що так необхідне сьгоднішньому суспільству.

Актуальність теми дослідження обумовлена також її недостатньою розробкою у вітчизняній науці. Історія осмислення соціальної допомоги не набула належного відбитку. Автори відповідних досліджень не виходять за межі окремих фрагментів історії соціальної допомоги і добродійності, обмежуються межами певного часового зрізу, що не дозволяє бачити її як цілісний багатоаспектний процес.

Знання історії соціальної допомоги в Україні може сприяти пошукові оптимальних шляхів розв'язання проблем сьгодення. Цим значною мірою визначається актуальність даного дослідження.

Мета кваліфікаційної роботи полягає в тому, щоб об'єктивно проаналізувати історичний досвід соціальної допомоги в Україні, всебічно вивчити, узагальнити й висвітлити основні тенденції та найхарактерніші особливості соціально-доброчинної діяльності минулого.

У відповідності з метою дослідження поставлені такі **завдання**:

- спираючись на аналіз наукових досліджень теоретично осмислити сутність, зміст і структуру соціальної допомоги в Україні, як соціально-історичного феномену;
- розглянути процес оформлення суспільної підтримки на основних етапах її соціально-історичного розвитку;
- прослідкувати генезис вітчизняної державної і недержавної форм захисту і підтримки різних категорій нужденних;
- на основі вивчення теоретичної спадщини минулого в галузі соціальної допомоги виявити і концептуально обґрунтувати основні історичні тенденції оформлення її наукової парадигми в Україні.

Об'єкт дослідження – феномен соціальної допомоги в процесі його історичного розвитку.

Предмет дослідження – історико-теоретичні засади феномену соціальної допомоги, як специфічний вид суспільної практики і галузі наукового пізнання.

Методи дослідження. Важливими шляхами розв'язання проблеми даного дослідження є застосування загальнонаукових (типологізація, класифікація), міждисциплінарних (структурно-системний підхід) методів дослідження.

Проблемно-хронологічний метод, використаний під час дослідження, дозволив з'ясувати еволюцію різних форм соціальної допомоги в діяльності державних інститутів, органів самоврядування, окремих осіб; особливості їх розвитку в тогочасних соціально-економічних умовах. Метод структурно-системного аналізу був важливим для виокремлення цілого та його частин у системі соціальної допомоги населення.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії соціальної роботи та допомоги, при розробці лекційних курсів з соціальної роботи, спецкурсів з проблем соціальної допомоги, добродійності, генезису суспільної думки про соціальну роботу.

Структура дипломної роботи визначена логікою поставлених завдань і підпорядкована меті дослідження.

Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (77 найменувань). Загальний обсяг дипломної роботи – 78 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ

1.1. Теорія виникнення соціальної допомоги

Соціальна допомога, належить до професій, які виникли у другій половині ХІХ століття і розвиваються на основі всезростаючого запиту сучасного суспільства стосовно створення дієздатної системи соціальної допомоги населенню. Історія створення і формування основних ідей, підходів, концептів, мети, принципів, технологій, методів і засобів соціального практикування давня.

Система соціальної допомоги пройшла шлях від філантропного підходу в підтримці соціально вразливих верств населення, людей, які потрапили у ту чи іншу скрутну життєву ситуацію, до появи такого виду професійної допомоги, як соціальна робота, що призначена створювати засадничі умови не тільки для соціального забезпечення громадян, а й для розвитку їхніх можливостей і вміння вибудовувати своє життя, мобілізувати внутрішні ресурси у здоланні життєвих криз і колізій, позитивно само реалізуватися у громадянському та особистому повсякденні.

У всьому світі громадська допомога завжди складала вагомую долю зусиль суспільства і держави з покращання добробуту і здоров'я людей. Як не парадоксально, але чим цивілізованіше суспільство, тим сильніше в ньому розвинені благодійні структури, тим масштабніша суспільна допомога, включаючи благодійну. Соціальна допомога, народжена ідеями милосердя, гуманності, а також економічними інтересами, живлячись пожертвуваннями заможних осіб, організацій, товариств, має економічне, соціальне, моральне і навіть політичне значення. Ідеї доброчинності, що відроджуються в теперішній час, – найкращий доказ відновлення справедливості.

Біологічна концепція виникнення соціальної допомоги обґрунтовує формування відносин допомоги у людей їх близькістю до тваринного світу і властивим його представникам інстинкту і відносин взаємодопомоги і підтримки. Взаємодопомога обумовлюється рефлексами групового самозахисту, інстинктом самозбереження виду.

Дійсно, на перший погляд може здатися, що спільноти біологічних видів (стадо, зграя, прайд тощо) в цілях групового самозахисту використовують взаємодопомогу. Так, самки можуть вигодовувати осиротілих дитинчат, старі члени зграї - отримувати частину здобичі (правда, із залишків), існує взаємодопомога на полюванні, при захисті території і т. п. І на цій основі можна зробити висновок: тваринний світ живе за законами взаємодопомоги - допомоги, заснованої на безумовних рефлексах, інстинктах. Людина як виходець з дикого тваринного світу зберегла інстинкт взаємодопомоги, що стала потім основою для соціальної допомоги.

Існують наукові теорії у сфері поведінки людини, не пов'язані безпосередньо з обґрунтуванням виникнення соціальної допомоги, але дозволяють зрозуміти природу стосунків допомоги у людей. Так, у своїй роботі «Соціологія революції» П. А. Сорокін розглядає інстинкти безумовні (природжені) і умовні (щеплені суспільством) як фактори, що визначають поведінку людини, що дає можливість підійти до розуміння причин відтворення допомоги відносин у суспільстві [63, с.45]

Взявши за основу теорію видатного соціолога, ми можемо обґрунтувати виникнення і відтворення відносин соціальної допомоги, розглядаючи її як продукт взаємодії біологічних і соціальних інстинктів людини.

Умовні рефлекси виростають на ґрунті безумовних. Вони з перших днів життя людини прищеплюються суспільством з метою встановлення соціального контролю. Держава і соціальні інститути виробляють правові, моральні, релігійні, естетичні норми і правила поведінки і прищеплюють їх членам товариства у вигляді умовних рефлексів, забезпечуючи соціальний мир і стабільність.

Безумовні рефлекси постійно протистоять в людині умовним рефлексам. Рефлекс власності викликає у людини бажання привласнити потрібну йому річ, але

умовні рефлексії, щеплені державою у вигляді правових норм, церквою у вигляді норм моралі («не вкради»), стримують його. Біологічне в людині потребує зрівноважування соціальним, інакше природні інстинкти візьмуть верх, що зруйнує соціальні зв'язки і відносини. Тому суспільству необхідно постійно утримувати рівновагу рефлексів, не допускати «ущемлення» найбільш сильних безумовних інстинктів, посилювати соціальні рефлексії. Схематично розглянувши теорію впливу рефлексів на поведінку людини в суспільстві, використовуємо її для обґрунтування природи відносин і зв'язків соціальної допомоги як продукту впливу рефлексів.

Як вже зазначалося, інстинкт самозбереження - домінуючий безумовний рефлекс, його індекс порівняльної сили, за оцінкою П. А. Сорокіна, становить 100-150. Як правило, він зміцнюється спорідненими рефлексами власності, владарювання, суперництва, які мають конкурентний характер і реалізують за рахунок зовнішніх для індивіда об'єктів - таких же індивідів.

Тому людині природно притаманні лише відносини самопомоги, турботи про самого себе. В той же час і взаємодопомога, побудована на еквівалентному обміні послугами («ти - мені, я - тобі»), відповідає інстинкту самозбереження, так як допомагає реалізувати егоїстичні потреби індивіда в соціумі і з допомогою соціуму. Кожен задовольняє свої потреби за участю іншого, і в цілому нічий егоїстичні інтереси не обмежуються, при цьому реалізуються безумовні рефлексії учасників відносин.

Рефлекс групового захисту лежить в основі соціальної допомоги. Тому соціальна допомога споконвічно властива людині у вкрай малій мірі.

Коли суспільство усвідомлює потребу в соціальній допомозі і може її забезпечити в економічному аспекті, воно починає підсилювати слабкі безумовні рефлексії груповий захисту, прищеплюючи умовні рефлексії соціальної допомоги, і тим самим як би гальмує дію сильних безумовних рефлексів, що протидіють відносинам допомоги. Так встановлюються правові, моральні, релігійні та інші норми й правила поведінки людини в суспільстві, націлені на розвиток відносин і зв'язків соціальної допомоги. Прищеплення моральних норм і правил соціальної

допомоги забезпечують соціальні інститути, що діють у сфері формування громадської свідомості.

Таким чином, відносини соціальної допомоги, розглянуті в аспекті взаємодії біологічних і соціальних інстинктів у світлі теорії П. А. Сорокіна, являють собою результат зусиль інститутів суспільства по створенню правил і норм відносин допомоги і прищеплювання їх індивідам у вигляді умовних рефлексів на ґрунт безумовного рефлексу групового захисту. Не має міцних біологічних основ соціальна допомога за своєю природою нестабільна і залежить від рівня задоволення життєво важливих потреб населення і «вкоріненість» в суспільній свідомості норм і правил відносин соціальної допомоги. Тому «обличчя» соціальної допомоги у всі історичні періоди визначається ресурсами суспільства і пануючою ідеологією.

Соціальна допомога розвивається у період динамічного стану етносів, що відрізняється розширенням території, завойовницькими війнами, перетворенням ландшафту, збільшенням чисельності племені, створює об'єктивні умови для виникнення і відтворення відносин соціальної допомоги. Змінюються мінімалістські поведінкові стереотипи, орієнтовані на виживання, з'являється ресурсна база соціальної допомоги.

Оскільки в етногенезі стану статички і динаміки чергуються, відносини соціальної допомоги також не є встановленою на всі віки даністю і будуть існувати при наявності об'єктивних умов.

Кожен етнос має свій неповторний стереотип поведінки, а це зумовлює різний характер відносин соціальної допомоги в етнічних спільнотах.

1.2. Взаємодопомога первісних людей як передумова становлення соціальної допомоги.

Витоки, корені зародження соціальної допомоги як системи суспільних відносин, безсумнівно, слід шукати на зорі людства - в період виникнення первісної родової общини. Цей період (званий, як правило, архаїчним) не залишив якихось письмових джерел, що не дозволяє достовірно судити про реальний стан відносин

соціальної допомоги [43, с.45]. Але вкрай нерівномірний розвиток людства дає можливість ученим і мандрівникам вивчати життя народів, що перебувають ще на стадії родоплемінного суспільства. Ці дослідження допомагають скласти уявлення про початковому періоді розвитку людства, реконструювати соціальні відносини в родоплемінній період.

Поставивши перед собою мету - знайти коріння і зачатки соціальної допомоги, використовуємо запропоновану Л. Морганом періодизацію розвитку людства: дикість, варварство, цивілізація, і досліджуємо особливості перших двох періодів[13, с.415]. «Період дикості» характеризується переважним привласненням готових продуктів природи. Людина освоює рибальство і полювання, починає використовувати вогонь. З винаходом лука і стріл полювання стає однією з звичайних галузей праці. Дерево, камінь використовуються людиною для створення жител і знарядь праці. Існує людодство. На середньої щаблі дикості виникає рід. Первісна родова громада представляла собою соціально однорідну спільність, засновану на особистих кровних узах. «Періоду дикості» відповідали необмежені статеві зв'язки в межах роду, груповий шлюб, тому всі члени громади були кровними родичами.

В основі життєдіяльності архаїчного людини знаходилися інстинкт самозбереження як біологічний фактор і прагнення до задоволення егоїстичних інтересів і потреб як чинник соціально-економічний (але в кінцевому рахунку обумовлений першим фактором).

Егоїстичні цілі, інтереси і потреби первісної людини представляли собою вітальні, базові потреби, у першу чергу - в їжі, житлі, одязі, сексі, особистої безпеки, можливості здійснювати культові дії. Важливо, мабуть, було і прагнення індивіда до домінуючого, пріоритетного положення в родовій громаді і т. п.

Самостійно задовольнити свої базові потреби людина не могла. Отримати допомогу, послугу, необхідні для досягнення своїх цілей, вона могла лише в тому разі, якщо сама надавала допомогу. Так, надаючи допомогу одноплемінникам, індивіди реалізовували власні егоїстичні інтереси. Спочатку групуючись в співтовариства, люди прагнули реалізовувати свої інтереси в групі і за допомогою

групи, всіх її членів, що значною мірою підвищувало рівень задоволення потреб. Закріплення, головним чином на сакральному рівні, відповідних моральних норм взаємодопомоги, обов'язкових для всіх, давало можливість кожному члену роду задовольняти свої потреби у взаємодопомозі опосередковано, через співтовариство. Рід пов'язував взаємними зобов'язаннями взаємодопомоги-допомоги кожного з своїх членів.

Крім інстинкту самозбереження і прагнення задовольняти свої егоїстичні інтереси, до чинників, що стимулюють виникнення і відтворення відносин взаємодопомоги-допомоги, можна віднести фактор конфліктності та ворожості. Так, Р. Зіммель в «Спогляданні життя» зазначав, що своїм виникненням солідарність зобов'язана ворожості («ворожий третій») [23, с.452]. Зовнішні по відношенню до групи загрози виступають як консолідуючий фактор її і породжують солідарність, взаємодопомога всередині групи.

Безперервні міжплеменні конфлікти, війни за володіння ресурсами (територією, худобою, їжею, продуктами людської праці) вимагали згуртованих, ефективних взаємодій одноплемінників. Тому спільноту обмежували самозберігаючі спонукання і індивідуальні інтереси і підпорядковувало їх суспільним, вимагає колективних зусиль і взаємодопомоги. Відхилення від норм колективної поведінки, загальних моральних норм суворо каралося, так як призводило, в кінцевому рахунку, до загибелі племені.

Весь процес життєдіяльності людини в групі, суспільстві неминує вимагав взаємодії, взаємодопомоги, солідарності, тому, як тільки індивіди об'єднувалися, виникала потреба в цих відносинах. Як фактор поширення відносин допомогою можна відзначити наслідування: людям властиво наслідувати приклад іншого. Це формувало поведінкові стереотипи, звичаї, традиції.

Французький соціолог Р. Тард в «Закони наслідування» (1890) зазначав, що основною рушійною силою історичного процесу, як і людської спільноти, що є незбориме психічне прагнення людей до наслідування [1, с.45]. Він особливо підкреслював, що «первинний соціальний факт полягає в наслідуванні, в явищі, що передує всякій взаємодопомоги, поділу праці та договором». Згідно з виведеним Р.

Тардом законом наслідування «будь-яке незначне нововведення прагне поширитися по всій сфері соціальних відносин», поширюючись при цьому від домінуючих індивідів і шарів.

Вірування, релігія також сприяли відтворенню відносин допомоги. Вони були одним з найважливіших факторів інтеграції індивіда в суспільство з допомогою якого вироблялися загальні цінності, необхідні для виживання.

Релігія виступає як спосіб керівництва способом життя, де взаємодія, взаємодопомога і солідарність членів суспільства є необхідною умовою виживання і реалізації егоїстичних інтересів і потреб.

Вся життєдіяльність архаїчної людини відбувалася в суспільстві. Поодинокі було неможливо ні добувати їжу, ні захищатися від диких звірів і ворожих племен, ні споруджувати оселі. Вигнання з роду означало вірну і швидку смерть. Колективна форма ведення господарства, всієї життєдіяльності не могла не припускати взаємодії, взаємодопомоги як обов'язкової раціональної умови підвищення ефективності діяльності, що було життєво важливо в процесі природного відбору. В силу колективного характеру виробництва і привласнення захисту від ворожого світу і культових дій, поодинокі (сім'єю) реалізувати свою життєдіяльність ні фізично, ні духовно людина не могла. Лише у рамках роду, тобто використовуючи колективну форму співіснування, засновану на взаємодопомозі-допомозі, древня людина мала реальний доступ до економічних ресурсів, отримувала особисту безпеку і доступ до божеств роду (придумати собі особистого божка древня людина не могла).

Таким чином, рід забезпечував кожному індивіду реалізацію найважливіших життєвих потреб та інтересів у рамках гуртожитку допомогою механізмів колективних взаємодій, заснованих на взаємодопомозі, взаємних послугах, обміну дарами і т. п. Як зазначав Ф. Енгельс, недолік здатності окремої особини до самозахисту треба було відшкодувати об'єднаною силою і колективними діями стада.

Взаємна допомога як обмін послугами, дарами (дар - «отдар») виникла в умовах спільності інтересів і цілей і впливала з самого характеру людської праці, що передбачає одночасно об'єднання зусиль і поділ функцій.

Виникнувши як об'єктивно необхідна трудова функція, архаїчна взаємна допомога поступово стає насущною умовою забезпечення життєдіяльності людини, що визначає характер міжособистісних відносин у суспільстві, стає ідеологією родової общини. Ідеологія взаємодопомоги легко сприйнялася архаїчною людиною, по своїй природі егоїстичною, тому що не була по суті альтруїстичною, безоплатною, а, навпаки, передбачала відповідну дію, необхідне індивіду. Важливо зауважити, що вона передбачала еквівалентність, а значить, була можлива тільки між рівними, в даному випадку - здоровими, працездатними, сильними і корисними для членами роду.

Тому взаємодопомога на цьому історичному етапі розвитку суспільства здійснювалася тільки серед рівних суб'єктів. Якщо відповідні послуги не передбачалися, наприклад, внаслідок непрацездатності, віку, хвороби об'єкта допомоги, і логіка допомоги як взаємної допомоги порушувалася, то і надавати її було не прийнято. Існування в умовах боротьби за виживання, обмеженість ресурсів, необхідність щодня добувати їжу не могли породити більш гуманні суспільні відносини.

Взаємодопомога членів первісної соціальної організації була об'єктивно необхідна і як фактор групової самозахисту, і групового самозбереження. Так, успіх на полюванні або різні фізичні та розумові здібності одноплемінників, якщо б вони добували їжу індивідуально, могли послужити розподілу громади на ситих, які володіють їжею, і голодних, цієї їжі не мають. Люди, які страждають від голоду, накидалися на одноплемінників, відбираючи їжу. В результаті внутрішньо групова боротьба послаблювала б плем'я, робила його легкою здобиччю сусідів. Тому особисті інтереси поглиналися груповими потребами, а взаємодія, взаємодопомога членів роду були необхідними умовами збереження цілісності соціальної групи. Прагнення вижити було потужним фактором взаємодопомоги.

Наступний щабель розвитку людства - варварство. У цей період відбувається перший поділ праці, виникають скотарство і землеробство, людина оволодіває гончарним мистецтвом, приручає і починає розводити домашніх тварин, опановує вирощування їстівних рослин, зростає виробництво продуктів природи за рахунок діяльності людей.

З розвитком виробничих відносин змінюється і саме первісне суспільство. Родова громада перестає вирішальною мірою залежати від випадковостей полювання і вже сама виробляє продукти природи. Поступово відпадає життєва необхідність регулювати кількісну складову роду в залежності від передбачуваної здобичі на полюванні. Рід починає зростати і на нижчому щаблі варварства досягає свого розквіту.

Виникнення відносин соціальної допомоги. На середньому щаблі варварства освоєння скотарства і землеробства, виникнення більш досконалих знарядь праці зробили можливим появу деяких надлишків над власною потребою, які в силу нерозвиненості господарських відносин і збереження первісних традицій не могли бути звернені в скарби або стати приватною власністю і належали всьому роду. З'явилася можливість їх суспільного розподілу. У зв'язку з цим виник шанс прогнати біля сильних, працездатних членів роду і немічних (людей похилого віку, калік), нездатних на рівних брати участь у господарській діяльності громади. Слабкі члени роду тепер починають отримувати, ймовірно нерегулярно, нерівномірно, із залишків першу в історії людства громадську допомогу. Можна припустити, що з розвитком виробництва, поділом праці і виділенням його різних функцій з'являються «робочі місця» і для тих членів роду, фізичний стан яких раніше визначила б їх у розряд непрацездатних, утриманців. Беручи участь в суспільній трудовій діяльності, вони знаходили корисність і виходили з категорій, які потребують піклування суспільства. Так в період середнього ступеня варварства виникають об'єктивні передумови соціальної допомоги в рамках роду.

З розвитком виробничих відносин, освоєнням заліза (плуг, сокира, меч) ремесло відокремлюється від землеробства і все більше диференціюється за трудовими функціями. Зростає кількість членів роду, процес взаємодопомоги

починає носити все менш міжособистісний, ситуативний характер; він полягає в обміні послугами, допомогою у процесі колективної трудової діяльності. Взаємодопомога виходить за рамки трудової функції і реалізується на абстрактному рівні.

Товариство забезпечувало взаємну допомогу на рівні норми моралі: члени роду зобов'язані допомагати один одному і мають право вимагати допомогу в разі потреби. Порушники звичаїв допомоги родичу ставили себе поза суспільством. У відносинах взаємодопомога бере свій початок і гуманізм як співчуття, що реалізується у спілкуванні і діяльності людей в актах сприяння, співучасті, допомоги. Саме в результаті спільної діяльності, що передбачає реальне співробітництво, що створює спільність емоційних переживань, відбувається перехід до опосередкованим моральними нормами актами співучасті, в тому числі допомоги і підтримки.

Перерозподіл результатів військової здобичі або діяльності: полювання, рибальства, землеробства і скотарства, які в первіснообщинному суспільстві колективною власністю, виробляли вожді та старійшини, або колективні органи роду.

Але перерозподіл здійснювалося не тільки через громадські фонди, але і безпосередньо між членами роду за допомогою обміну. Обмін виявлявся у вигляді вільних дарувань (дар - «отдар») і носив, як правило, еквівалентний характер, але міг проводитися і з «переплатою» - давали більше, ніж отримували. Це зміцнювало престиж індивіда, який здійснював нееквівалентний обмін. Відносини нееквівалентності були характерні для вождів, старійшин, зміцнювали подібним способом свій авторитет, а також прагнули встановити залежність рядових членів роду. Деякі автори визначають ці відносини як «престижну економіку», яка базувалася на традиціях і звичаях допомоги вождів і старійшин роду своїм одноплемінникам.

Традиції перерозподілу породжували неписані права членів роду на частину здобичі, в тому числі військової, результати праці у силу споріднення і членства в даному співтоваристві. Але перерозподіл завжди обмежувався ресурсами.

Соціальна допомога як допомога суспільства розглядається, як правило, в якості інструменту, призначеного для нейтралізації, протистояння ризикам, загрозам, у тому числі генеруються безпосередньо самим товариством, негативно впливає на людину як члена цього суспільства. Причому члена не звичайного, а слабкого, в силу різних причин об'єктивного характеру нездатного до самозабезпечення і потребує турботі соціуму [28, с.45].

Які ризики були актуальними для первісно-общинного ладу, що могло порушити нормальне соціальне становище древнього людини і викликати необхідність у допомозі товариства?

Як особливість впливу ризиків можна відзначити нерозривний зв'язок і взаємовплив індивідуальних ризиків, що впливають безпосередньо на людину, і ризиків колективних, порушують життєдіяльність роду в цілому. Так, ризик втрати працездатності означав для стародавньої людини смерть, оскільки непотрібні для суспільства, утриманці не могли міститися в умовах обмеженості ресурсів і «виключалися» з товариства. У той же час втрата працездатності (в першу чергу - здатності добувати їжу), можливо, одного, самого досвідченого мисливця, могла означати голодну смерть для всього роду. Ризики насильства сусідніх племен, стихійних лих, хвороб, неврожаїв, падежу худоби та інших впливали як на все плем'я, так і кожного його члена одночасно. Будь індивідуальний ризик міг стати ризиком колективним, так само як і містять загрозу родовій громаді ризики представляли небезпеку для кожного індивіда.

Рід брав на себе функції захисту своїх членів від ризиків, значущих в цей історичний період. Наприклад, у північноамериканських індіанських племен, грецьких, римських пологах, як зазначав Ф. Енгельс, панували звичаї, в силу яких члени роду зобов'язувалися надавати взаємну допомогу, захищати свободу один одного, захищати від насильства, сприяти за помсту за шкоду, заподіяну чужими. Забезпечення безпеки окремої людини також брав на себе рід. Рід був єдиним суб'єктом соціального захисту, що забезпечує весь комплекс соціально-захисних дій у сфері життєдіяльності стародавньої людини. Тому опинитися поза родового простору для стародавньої людини було рівносильно смерті.

Можна виділити наступні форми суспільної допомоги, характерні для пізнього періоду розвитку первісної родової громади:

- Захист від ризиків зовнішнього походження.
- Допомога в рамках роду.
- Культові, сакральні форми допомоги, пов'язані, як правило, з культом смерті, язичницькими святами, обрядами.

Ці форми є архетипами всіх наступних систем соціальної допомоги і соціального захисту.

Процес виникнення та становлення соціальної допомоги йшов вкрай нерівномірно, суперечливо. Можливо, тривалий час допомога слабким членам роду була характерна лише для племен, що займалися землеробством і скотарством, оскільки вони мали відносно стабільні життєві ресурси.

Звичай позбуватися утриманців, наприклад, слабких або просто небажаних дітей, продовжував існувати і в більш пізні періоди розвитку людства практично у всіх державах, включаючи Стародавню Грецію і Рим. Тому вельми сумнівними представляються тези деяких вчених, що зв'язують виникнення соціальної допомоги з зрівняльними основами організації первісного суспільства і вимушеним характером турботи «про тих, хто не могли прогодувати себе самі», обумовленої необхідністю виживання роду.

Тим не менш, незважаючи на досить негуманні звичаї, нестійкість відносин допомоги, в цілому період розквіту родоплемінних відносин (вищому ступені варварства, щодо періодизації Л. Моргана), може бути охарактеризований як початковий етап соціальної допомоги.

Так як соціальна допомога безпосередньо залежить від ресурсів суспільства, відносини соціальної допомоги не могли бути в цей історичний період стабільними і мали ситуативний характер. Зростання щільності населення при незмінній кількості ресурсів або їх різке скорочення об'єктивно приводили до ресурсного дефіциту і потреби регулюючих дій суспільства, щоб задовольнити потреби передусім в їжі. Товариство повинно було збільшувати ресурси, або скорочувати чисельність

населення. Порушену рівновагу «населення - ресурси» наші предки могли відновлювати трьома основними способами.

Перший - збільшення ресурсів суспільства за рахунок розвитку більш інтенсивних форм господарювання. Це еволюційний шлях, опосередкований суспільно-економічними формаціями. Зростання щільності населення, безсумнівно, змушував наших предків винаходити нову техніку обробки землі, зміну самих форм землекористування, удосконалювати скотарство, знаряддя праці, але в період родоплемінних відносин цей спосіб не міг в повній мірі ефективно забезпечувати потреби суспільства з об'єктивних причин.

Другий спосіб - насильницьке захоплення чужих ресурсів (територій, худоби тощо). Це війна. І загарбницькі війни досить ефективно регулювали баланс «населення - ресурси»: вдала кампанія - плем'я отримувало додаткові ресурси і розвивалося, невдала - чисельність племені скорочувалася.

Замість досить ризикованого другого способу (а коли і разом з ним), в цілях досягнення рівноваги населення і ресурсів роду, широко використовувався третій спосіб - скорочення чисельності роду за рахунок малокорисних його членів і утриманців. У цьому випадку соціальна допомога прагнула до нуля, а підходи соціальної допомоги первісного суспільства змінювалися «до навпаки». Підтримувані раніше в рамках суспільства слабкі його члени - люди похилого віку, діти, хворі, каліки - не тільки переставали отримувати соціальну допомогу, але взагалі виключалися суспільством. Це об'єктивно вело до поліпшення соціального становища залишилися в живих, підвищувало стійкість роду. «В часи нестачі їжі для всіх членів групи доцільно, щоб загинули старі і непотрібні члени, а не молоді і сильні» [8]

Виключення зі спільноти утриманців відображало груповий самозахист, його пріоритетність над соціальною допомогою і було соціально прийнятно в даний конкретно-історичний період.

Можна виділити наступні базові характеристики соціальної допомоги, властиві первісно-общинному ладу:

- Вимушений характер. Індивід перебував у постійній залежності від допомоги родича, тому сам був зацікавлений надати йому допомогу в розрахунку на відповідну послугу.
- Обов'язковість. Відносини допомоги перебували під соціальним контролем, і порушники традицій допомоги каралися.
- Колективність. Відносини допомоги поширювалися на певне співтовариство, пов'язане кровною спорідненістю, релігією, територією і т. п.
- Релігійність. Допомога базувалася на релігійному свідомості, яке матеріалізувалося в традиціях, звичаях, обрядах допомоги.
- Нестабільність. Нестійкість економічних основ первісного суспільства вела до нестійкого характеру самої соціальної допомоги, яка часто залежала від збігу обставин.
- Перерозподіл. В основі соціальної допомоги лежали матеріальні та інші ресурси роду, що розподіляються між тими, хто потребує соціальної допомоги за обставинами.
- Допомога в основному носила матеріальний характер (їжа) і надавалася непрацездатним родичам.

Зробимо деякі висновки. Соціальна допомога виникає в період розвинених відносин взаємодопомоги первіснообщинного ладу. Взаємодопомога всередині роду виступає фактором, що забезпечує груповий самозахист (рефлекс групового самозбереження), цілісність і стійкість родового співтовариства. Племена, що не опанували механізмом відносин взаємного захисту, гинули.

Взаємодопомога («ти мені - я тобі») в рамках родового простору реалізується як допомога: члени роду в силу звичаю зобов'язані допомагати один одному і мають право вимагати допомогу в разі потреби. Відносини допомоги серед одноплемінників забезпечуються на рівні норм моралі, звичаїв і традицій.

Ідеологія соціальної допомоги як товариство допомоги слабким його членам була підготовлена практикою взаємодопомоги, релігійним світоглядом і культовими її формами. Матеріальну основу соціальна допомога отримує лише тоді, коли відбувається збільшення виробництва продуктів природи, скорочується залежність

від роду успіхом полювання і збиральництва. Виникнення деяких надлишків виробництва стало матеріальною передумовою виникнення соціальної допомоги.

1.3. Передумови формування соціально-економічних основ соціальної допомоги

Перший етап індустріалізації (початок XVIII ст.) в історії Заходу характеризувався перетворенням самих продуктивних сил суспільства: відбувається перехід від мануфактури до машинного або фабрично-заводського виробництва. Знаряддя праці перетворювалися з ручних у механічні, з'являються і отримують широке поширення машини. Так, у XVIII ст. винайшли прядильну машину, з'явилися парова машина Д. Уатта, свердлильний і токарний верстати, механічна молотарка. Машинне виробництво забезпечувало небачену раніше продуктивність праці і зростання підприємницьких доходів. Провідні європейські держави створюють величезні колоніальні імперії. Приплив фактично награваного золота з колоній стимулює процес накопичення капіталу, гроші починають вкладатися у торгівлю, а потім у сферу промислового виробництва.

Відбувається подальший розвиток товарно-грошових відносин, перехід до товарного господарства, з'являється мануфактурне виробництво, затверджуються ринкові відносини. Становлення капіталістичних виробничих відносин, індустріалізація зумовили трансформацію способу життя людей: втратили свою колишню значимість і роль сільська громада, велика родина, релігійні громади. Міграція селян веде до подальшого зростання міст і міського населення, широкого шару вільнонайманих робітників.

Завершується стратифікація суспільства, відповідна капіталістичному способу виробництва, з'являються нові класи – буржуазія і пролетаріат, оформляються їх суспільні інтереси, класові суперечності і класова боротьба, як форма їх прояву.

Кардинальні зміни матеріальних продуктивних сил, що зумовили нові відносини в суспільному виробництві - виробничі відносини, що призвели до зміни суспільної свідомості. Нові суспільні відносини вимагали нової ідеології, що

відбиває інтереси буржуазії розвивається. Період з XVIII по початок XIX ст. увійшов в історію людства як століття Просвітництва. Серед видатних мислителів цього часу можна відзначити Вольтера, Д. Дідро, І. Канта, Ж. Ж. Руссо, Б. Франкліна, Ш. Монтеск'є та ін.

В основі філософії Просвітництва лежало кілька принципових положень:

1. Раціоналізм, тобто віра в силу людського розуму. Все підпорядковується об'єктивним законам, які можуть бути пояснені і пізнані людським розумом. Існують закони суспільного життя, їх пізнання веде до можливості змінювати і удосконалювати суспільство.

2. Ідея суспільного прогресу.

3. Теорія природних прав, властивих кожній людині від народження (право на життя та щастя, особисту свободу, рівність перед законом, недоторканість особистості, житла, приватної власності). Теоретичні положення концепції природних прав були розроблені англійським вченим Д. Локком і лягли в основу ідеології солідаризму. Відповідно до цієї теорії кожна людина вже самим фактом народження наділений певними невід'ємними правами, і ніхто не сміє зазіхати на них, ні інші громадяни, ні держава, ні суспільство. Захист природного права людини - основне завдання держави.

4. Деестетичне розуміння світобудови, сенс якого полягав у поданні, що Бог створив Землю, але більше не втручався в її розвиток, отже, після акту творення творча роль перейшла до людини - вона сама може і повинна творити свою долю і здатна змінювати світ на краще.

5. Категоричний імператив у розумінні людського обов'язку, сформульований В. Кантом [10].

Таким чином, у філософії Просвітництва вперше було поставлено питання про цінності людини як особистості. Значення і наслідки просвітницької ідеології важко переоцінити. У політичному плані в XVIII ст. відбувалося поступове перебудова системи державної влади і управління у провідних європейських країнах, що призвело до появи феномена «освіченого абсолютизму» (заступництво розвитку національної економіки, уніфікація податкової системи, кодифікація законів,

створення єдиної правової системи, віротерпимість, турбота про освіту і науку тощо).

Великий вплив на формування суспільної свідомості мала Велика французька революція 1789-1799 рр. У ході революції була прийнята «Декларація прав людини і громадянина». За Декларацією, кожна людина розглядається як істота, від природи наділена природними і невідчужуваними правами («люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах»). Забуття прав людини і зневага до них стають «причинами суспільних лих і вад урядів». У число природних прав включені свобода, володіння власністю, безпека і опір гнобленню.

Під свободою людини розуміється право «робити все, що не приносить шкоди іншому», власність же оголошується «недоторканною і священною». Серед прав людини називаються «право висловлюватися, писати і друкувати вільно» і «право виражати свої думки, в тому числі релігійні». Однією з основних ідей Декларації стала також ідея законності, яка базувалася на принципі «все, що не заборонено законом, те дозволено». У практику увійшли презумпція невинуватості та принцип поділу влади («суспільство, в якому не забезпечено користування правами і не проведено поділ влади, не має конституції»).

Французька революція спричинила цілу низку революцій у ряді країн Європи (Бельгія, Італія та ін), підштовхнувши правлячі кола до проведення демократичних реформ. Гуманізація і індивідуалізація суспільної свідомості, зростання соціальної активності зумовили нове розуміння ролі та місця людини в суспільстві взагалі і людини, яка потребує соціальної підтримки, зокрема. Жебрацтво, бідність усвідомлюються суспільством як соціальні патології, ненормальний людський стан, що суперечить суспільним уявленням про життєвий сценарій особистості. Отримують переосмислення соціальна корисність людини, її роль у суспільному виробництві, створенні матеріальних цінностей суспільства. На зміну ідеології християнського милосердя приходить ідеологія громадянського суспільства з раціональними підходами до громадської турботи про нужденних.

Розвиток капіталізму, продуктивних сил суспільства вимагали робочої сили, дешевих робочих рук. Процес експлуатації забезпечував сталий прибуток панівному

класу, і цей процес не повинен перериватися. Тому, маючи фізичну здатність працювати, бідняки не повинні були збирати милостиню. Вони повинні бути включені в суспільство, так як стали матеріалом і умовою існування багатства. Стимулом до праці повинні стати економічні інтереси людини, її прагнення вижити і не вмерти з голоду[3, с.45].

Інша справа - громадяни, які не мають фізичної можливості самозабезпечення. У піклуванні убогих немає ніякої раціональної необхідності, але суспільна свідомість, яка дозріла до визнання «природних прав» людини, як необхідної реальності, вже не може, як раніше, ізолювати ці категорії від товариства або зашити сам-на-сам. Допомога цим верствам виступає як борг, обов'язок соціуму піклуватися про слабких своїх членів.

Оформлення капіталістичних суспільних відносин спричинило нелюдські методи накопичення капіталу і отримання прибутку. Процвітала торгівля африканськими рабами. Рабами фабрично-заводської промисловості ставали жінки і діти, що працювали по 18 годин. Про техніку безпеки праці не було й мови, тому багато працівників ставали каліками або зовсім гинули.

По мірі зростання експлуатації в країнах Західної Європи, в середині XVIII - на початку XIX ст. дослідниками відзначаються стійке зниження реальної заробітної плати трудящих, погіршення їх соціального становища.

Розглядаючи положення «мас» у європейських державах у XVIII ст.,

П. А. Сорокін відзначає, що заробітна плата «відчувала коливання в залежності від місця і характеру виробництва. Але головне, що вона майже не підвищувалася навіть номінально, а реально - звичайно ж, падала. Робочі харчувалися майже виключно хлібом і водою, спали на соломі і жили в норі (un réduit). Умови їх життя були гіршими, ніж у американських дикунів. Збіднілий селянин був схожий скоріше на дикуна. Одяг і житло його були жахливі. Їжа відрізнялася мізерністю. М'яса їли зовсім небагато - дві третини населення його не вживало. Словом, факт зубожіння мас у цей час не підлягає ніякому сумніву. П. А. Сорокін робить висновок, що «вісімнадцяте століття є століттям:

1) падіння купівельної спроможності грошей;

- 2) зниження заробітків робітників і селян;
- 3) подорожчання хліба і продуктів харчування;
- 4) неврожаїв;
- 5) небувалої розкоші привілейованих купців» [11, с.456].

Подальший розвиток промисловості в XIX ст., зростання чисельності промислових робітників, посилення експлуатації найманих працівників, оформлення пролетарського класового самосвідомості вели до загострення соціально-економічних протиріч і революційних виступів робітничого класу. Першим масовим робочим рухом став чартизм в Англії в 1830-1850-х роках, а самою яскравою спалахом - Паризька комуна (1871 р.).

Відображаючи суспільну практику, з'являються нові соціальні вчення, такі як соціалізм, марксизм, пояснюють класову природу капіталістичного суспільства, майнова нерівність, панування капіталістів і підлегле становище позбавленого засобів виробництва пролетаріату.

Склад ризиків соціального положення. Всяка система соціальної допомоги призначена насамперед для захисту соціального становища людини від ризиків, загроз погіршення цього положення, у першу чергу - соціальних, тобто по своїй природі масових, стійких, відтворюваних самим суспільством, його пристроєм.

Що відбувається з сукупністю ризиків і загроз соціального стану в зв'язку зі зміною суспільно-економічної формації, із встановленням панування капіталістичних виробничих і суспільних відносин? Нові ризики пов'язані, в першу чергу, з капіталістичним способом виробництва, властивими йому відносинами експлуатації та антагонізму пануючих і підлеглих класів, величезною диференціацією доходів і майна, безробіттям і бідністю, а також з виробничою діяльністю людини.

Колишня, конфесійна, модель соціальної допомоги, заснована більшою мірою на ідеологію та механізми церковної, сімейної та громадської підтримки, виявилася не здатною протистояти новим ризикам. Церква позбавляється своїх економічних ресурсів і колишнього місця і ролі в суспільстві, сільська громада поступово

розкладається, виникає широкий прошарок міського населення, зайнятого на виробництві та потребує відповідних форм захисту свого соціального становища.

Можна умовно виділити кілька груп ризиків, що діяли в даний історичний період.

Перша група - це ризики, пов'язані з особливостями капіталістичних відносин. Серед них ризики урбанізації населення (відрив від форм общинної і сімейної допомоги-взаємодопомоги в межах міста), які робили людину уразливою поза родового простору і вимагали нових, замість втрачених, форм соціальної допомоги; ризики безробіття, інфляції, зростання цін і зниження реальних доходів трудящих.

У результаті індустріалізації з'являється численна кількість фабричних робітників, які повністю залежали від регулярної заробітної плати, які при втраті заробітку у результаті хвороби, трудового каліцтва, безробіття і т. п., відразу впадали в бідність і злидні. Ринок і епоха промислових революцій зробили найманого працівника надзвичайно залежним від економіки. Безробітною, яка не має засобів існування, людина могла стати з причин спаду виробництва, заміни ручної праці машинами, припинення сезонних робіт, закриття підприємства. Гарантій зайнятості, а отже, і самого життя, не існувало.

Виник соціальний прошарок найманих працівників, який не має приватної власності як основи економічної самопомоги, самозахисту, але необхідний і корисний для капіталістичного виробництва (робоча сила), об'єктивно потребував відповідних форм соціальної допомоги.

Різка соціально-економічна диференціація суспільства в період накопичення капіталу вела до зростання злочинності, тому росли ризики протиправних дій, число соціальних патологій і пов'язані з цими явищами ризики виключності з товариства. Зростання злочинності в XIX ст. спостерігалось повсюдно в Європі, за винятком Англії, де було розвинене соціальне законодавство і такі люди підпадали під контроль держави.

Ринкові відносини, побудовані на конкуренції, неминуче вимагають зниження витрат виробництва. Це об'єктивно викликає тенденцію зниження заробітної плати, веде до поширення системи штрафів, грошових відрахувань на виробництві.

Нерозвиненість законодавства, що регулює трудові відносини, породжувала ризики порушення умов найму на роботу, домовленості про оплату праці, обману працівників. Все це вело до погіршення соціального становища трудящих.

Друга група ризиків - це ризики соціальної нестабільності. Вони пов'язані з різким зростанням майнової диференціації, бідністю, голодом, посиленням експлуатації трудящих, що об'єктивно вело до соціальної напруженості, зростання класової боротьби, виступів пригноблених верств суспільства, які приймають найрізноманітніші форми: від голодних бунтів до революцій.

Третя група ризиків пов'язана з індустріалізацією, появою великого машинного виробництва. Це професійні захворювання, виробничі травми, а часто - і загибель людини на виробництві, широке використання дитячої праці, шкідливі умови, відсутність форм охорони праці і т. п.

Четверта група - ризики природного порядку, які супроводжують людину незалежно від характеру суспільних відносин. Це ризики смерті, хвороб, старості, втрати працездатності, годувальника та інші, традиційно погіршують соціальне становище індивіда.

Новий склад ризиків, загроз соціальному положенню зажадав зміни складу елементів соціальної допомоги (інститутів-суб'єктів, механізмів, форм тощо), необхідних для нейтралізації, компенсування впливу цих ризиків, що сформувало систему соціальної допомоги епохи капіталізму.

Висновки до першого розділу

Здійснивши аналіз первісних форм суспільної взаємодопомоги, як прообразу сучасної професійної соціальної допомоги, з'ясовано, що виникнення соціальної допомоги можна пояснити більш ніж десятьма концепціями від подібних, до принципово різних. Основним підходом, що аргументує виникнення відносин соціальної допомоги, науковці вважають біологічну концепцію.

Біологічній концепції виникнення соціальної допомоги близька точка зору, що обґрунтовує формування відносин допомоги у людей, їх близькістю до тваринного

світу і властивим його представникам інстинкту і відносин взаємодопомоги і підтримки. Взаємодопомога обумовлюється рефлексами групового самозахисту, інстинктом самозбереження виду.

Дотеоретичний рівень пов'язується із пошуком прийнятних способів підтримки ближніх під час складних життєвих ситуацій, на основі яких формувалися впорядкування і контроль відносин у цій сфері. В результаті виникли культові (обереги, тризна, братчина), общинно-родові (призначення громадських родичів, почергове утримання, приймацтво, дарообмін), господарські (толоки, складчина, супряга) форми допомоги. Ці архаїчні моделі створювали структурні елементи діяльності (об'єкти, ідеологію, зміст, мету) як зразки для наслідування. Через повторення і оцінку кожного наступного покоління вони перетворювались у стандартизовані звичаї і традиції. Таким чином, соціальна допомога виникає в період динамічного стану етносів, залежить від ресурсів (ландшафту) і стереотипу поведінки народів.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

2.1. Філантропічний період в історії соціальної співпраці стародавнього світу

З історичних джерел відомо, що від часу створення перших класових держав (III–II тис. до н.е.) до IV–V ст. н. е. в історії соціальної співпраці і взаємопідтримки триває період, що отримав назву *філантропічного*. Філантропія (від грецьк. *philantropia* –людино-любство) – це благодійність, допомога кому-небудь. Початок цього періоду поклали перші рабовласницькі держави, які виникли й розвивалися у цей історичний період на території Південної Азії і частково Північної Африки – Єгипет, Шумер, Вавилон, Індія, Китай, що й отримали умовну назву країн Стародавнього Сходу. Особливістю їхнього розвитку було те, що виховання підростаючого покоління в них чітко виділилось як самостійна соціальна функція суспільства, а благодійність та соціальна підтримка нужденних існувала як добра справа.

Найдавніші відомості про соціальну допомогу знайдено у Давньому Єгипті, де ще до н. е. у храмах здійснювалось безкоштовне роздавання голодуючим хліба. Скажімо, в одному із давньоєгипетських рукописів розповідається про монарха, який вихвалявся своєю благодійністю: виділяв ячмінь і молоко голодному, котрого знаходив біля свого помешкання, ховав бідного у своєму полотні, вносив зернову позику із своїх запасів позичальникові за винного боржника (О. М. Бодак). У Давньому Єгипті проходила рівномірна підтримка центральною владою мінімального прожиткового рівня населення всіх регіонів країни завдяки перерозподілу багатого врожаю благополучних місцевостей.

В історії Древнього Китаю важливе значення у розвитку ідей соціальної допомоги і підтримки має вчення Конфуція, який вважав засобом підтримки справедливого порядку не закон, а дотримання традицій і моральних основ, котрі

закріплюють у народу образ ідеальної поведінки, суспільно корисної діяльності, гідних учинків. Видатний мислитель Конфуцій повчав «любити батьків і родичів більше за інших людей, виявляти пошану перестарілим, співчуття до калік і милосердя до дітей».

Отже, у підґрунті правових документів найдавніших держав Стародавнього Сходу були традиції і звичаї, а норми повсякденної моралі базувалися на ідеях взаємодопомоги, поваги і шанобливого ставлення до людей похилого віку і батьків, на милосерді до дітей, калік, старих.

Перші більш-менш цілісні уявлення про процесний перебіг допомоги, взаємної підтримки та виховання як суспільні явища окультурення людини, які сприяють соціалізації її як особистості, виникли у первісних соціумах. Проте виділення форм і методів соціальної взаємопідтримки народонаселення з інших сфер людського повсякдення, що справили вплив на подальший гуманітарний розвиток людства, відбулося у Давній Греції – державі, яка виявилася своєрідним перехідним містком між досягненнями сивої давнини та сучасними надбаннями. Зокрема, у VI–V ст. до н.е. серед сотень давньогрецьких полісів на перший план вийшли два найсильніших міста-держави – Афіни і Спарта (Аттіка і Лаконія). В Афінах найповніше поширення отримали приватна власність, ринкові відносини, рабство, утвердження громадянського суспільства, яке поєднало громадян полісу незалежно від їхнього майнового стану. У вихованні юні афіняни прагнули до гармонізації розумового, морального, естетичного, фізичного розвитку кожної особи. Ця мета визначалася грецьким поняттям «калокагатія», себто досягненням внутрішньої і зовнішньої досконалості. Причому школи були приватними і платними. Окремо існували музичні і гімнастичні школи: перші давали всебічний інтелектуальний розвиток, другі – таку ж збалансовану культуру тіла.

Отож в тогочасних Афінах було добре розвинуте соціальне виховання дітей і молоді, яке стало джерелом високої загальної культури його жителів. Розгалужена мережа позашкільних закладів Еллади, що сприяла всебічному розвитку, окультуренню особистості, пом'якшенню стосунків між різними верствами населення, містить цінні для запозичення на сучасному етапі розвитку Української

держави ідеї для утвердження громадянського суспільства та досягнення соціального примирення і порозуміння.

Про розповсюдження філантропної роботи серед населення Вавилону свідчать закони царя Хаммурапі 1750 р. до н. е.). Відповідно до статті 113 законодавець без згоди господаря і без дозволу суду не міг присвоїти майно боржника з метою погашення позики. Закон вимагав судового розгляду справи. Ст. 110 захищала життя і здоров'я членів сім'ї боржника, тривалість роботи якого у кредитора обмежувалась трьома роками. Обґрунтованою причиною несплати боргу і відсотків в окремому сезоні справедливо вважалися кліматичні умови, що знищували врожай, наприклад, повінь чи посуха. Серед гріхів і злочинів у законах Хаммурапі називалися такі, як ухилення від надання допомоги нужденним, будь-який обман, неповага до старших та батьків, злодійство і брехливість. У цих законах були відображені і своєрідні уявлення про соціальну справедливість, скажімо, розмір платні за послуги лікаря безпосередньо залежав від соціального стану пацієнта [18, с.312]

У Греції для фінансування всенародних свят та видовищ багаті люди відправляли літургії – своєрідні повинності, які полягали в покритті витрат. Розмір літургій наперед не визначався і залежав від того, наскільки багаті люди намагалися здобути прихильність і симпатію в народі чи перевершити один одного в багатствах і розкошах. Відтак у стародавніх Афінах склалася своєрідна система соціальної допомоги, коли частину благочинних функцій брали на себе заможні громадяни, а іншу частину – держава. Так, остання переважно покривала витрати на організацію всенародних свят (видавала народу гроші на їх відвідування і пригощання), надавала соціальні допомоги: сини воїнів, котрі загинули на війні, виховувалися за державний рахунок, іноді у неврожайні роки голодуючим надавалася допомога у вигляді роздач або продажу здешевленого хліба; відряджала громадян у подорожі (головно з метою навчитися корисного у заморських країнах) [58, с.12].

Інший приклад соціальної опіки нужденних показувала Спарта, де в руках держави зосереджувалася вся справа виховання дітей. Причому його мета полягала у повному підкоренні соціалізованого індивіда державі, головне завдання – у

підготовці мужнього, витривалого, фізично розвинутого, здорового і загартованого воїна – захисника земельної аристократії. Контроль держави за становленням особистості починався з перших днів життя дитини: новонароджених старійшини общини оглядали у спеціальному місці – лесха. Тільки здорові діти поверталися батькам, які їх виховували до семирічного віку, після чого здійснювалося суспільне виховання. Хворобливих, тих, що мали вади, виродків знищували: найочевидніше, викидали в Тайгетську ущелину. Із семи до вісімнадцяти років хлопчики перебували у спеціальних закладах інтернатного типу – агелах. Спартанців виховували у жорстоких умовах, прагнучи виростити суворих, безжалісних воїнів. Займалися гімнастикою і дівчата, алеокремо від хлопчиків. Підлітки брали участь у щорічних публічних випробуваннях: їх сікли перед вівтарем, щоб пересвідчитись у терплячості та витривалості. Юнаки 18–20 років об'єднувались у групу ефебів. Громадянське повноліття наступало у 30 років. Очевидно, що спартанське виховання спричинило суттєвий вплив на долю самої держави. Зворотною його стороною став поступовий занепад інтелектуального життя Спарти (відомо, що з ослаблених дітей часто виходили генії), а згодом відбулася деградація самої державності.

Загалом політика «хліба і видовищ» непринесла Риму тих переваг, які були в Давній Греції, – внутрішньої гармонії і соціального миру. На фоні загальної духовної кризи, що вразила античний світ на межі двох епох, популярності набуло християнство і діяльність та вчинки віри перших християнських діячів.

Християнство і його золота книга «Біблія» обстоює соціальну справедливість і рівність між людьми під небесним покровом і благовінням перед Богом. “Якою мірою міряєте, – написано в Євангеліє від Св. Луки, – такою відміряють вам”. Наступним правилом є милосердя і гостинність. Давати милостиню бідним і проявляти гостинність – це риси-якості, які схвалюють усі релігії. В індійських джайністів у “Кундакунді” стверджується: “Милосердя – не залишитися байдужим до голодного, нещасного і постаратися по-легшити їх страждання”.

Воднораз допомога біднякам у священних книгах (текстах) уособлюється із принесенням жертви Богу, або вищим святим. “Коли Господь полюбить людину, він

посилає їй дар у вигляді бідняка, щоб той міг здійснити благодіяння для бідного” (Іудаїзм). “Якщо хто полегшить долю потребуючого, Аллах полегшить долю того в цьому світі і в майбутньому” (Іслам). Проте найбільш широка картина милосердя і любові до ближнього розгорнута у Новому Заповіті. Ісус Христос закликає людей плекати собі скарби на небі. “Не складайте скарбів собі на землі, де нищить їх міль та іржа, і де злодії підкопуються та викрадають. Складайте ж собі скарби на небі, де ні міль, ні іржа їх не нищить, і де злодії до них не підкопуються та не крадуть. Бо де скарб твій – там буде й серце твоє” [38, с.12].

Отже, у релігійних текстах знайшов втілення ідеал людини, котра прагне до досконалості. Серед рис такого ідеалу поважне місце займає *благодійність*, яка полягала у роздачі милостині, харчуванні убогих, допомозі сиротам, вдовам. Саме ці святості обстоює християнське виховання, що зосереджує увагу на особистості людини, на душі, на пріоритет віри над знаннями, наукою, пропагує зв’язок освіти й виховання з моральним становленням людини, із її суспільно ко-рисною трудовою діяльністю в молоді і зрілі роки. Так, добре відомі слова апостола Павла: “Хто не хоче працювати, той не їсть”.

Вочевидь складання скарбів на небі передбачає любов до ближнього, а праведні вчинки – це перш за все виявлення допомоги тим, хто її потребує. До того ж доля самого Ісуса як фізичної особи, котра постраждала за гріхи інших і загинула заради спасіння людей, дає ще одне правило служіння ближньому – *прощення і примирення*: “Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує...” (“Євангеліє від Матвія”). Це – найвище настановлення для землян на соціальну злагоду і мир.

Крім Біблії, ідеї благодійності, допомоги потребуючим знайшли своє відображення і в Корані. Так, у його другому розділі говориться: “Благочестиві ті, хто вірить у Бога, в останній день, в ангелів, в Писання, у пророків; з любові до нього дають з майна свого ближнім, сиротам, бідним, злидарям, на викуп рабів”.

Отже, у релігійних текстах знайшов втілення ідеал людини, котра прагне до досконалості. Серед рис такого ідеалу поважне місце займає *благодійність*, яка полягала у роздачі милостині, харчуванні убогих, допомозі сиротам, вдовам. Саме ці

святості обстоює християнське виховання, що зосереджує увагу на особистості людини, на душі, на пріоритет віри над знаннями, наукою, пропагує зв'язок освіти й виховання з моральним становленням людини, із її суспільно корисною трудовою діяльністю в молоді і зрілі роки.

Потужний життєствердний вплив на культурний і духовний розвиток усіх християнських народів виявив Новий Заповіт, в основі якого лежить Євангеліє, себто у перекладі з грецької – “блага вість”. Четверте Євангеліє є зібранням повістей про життя і вчення Ісуса Христа. У ньому не тільки викладена нова мета виховання і належного співжиття, а й шляхи її досягнення. Новий Заповіт охоплює 27 книг, написаних різними авторами (найбільш відомі Матвій, Марк, Лука, Іван, Петро і Павло). В основу їхніх соціальних ідей покладено *вчення про любов* до всіх людей як шлях до порятунку: щоб досягти спасіння йти дорогою самовдосконалення в напрямку християнського ідеалу.

2.2. Форми допомоги у прадавніх слов'ян. Княжа та церковно-монастирська форми підтримки нужденних у X–XIII століттях

У розв'язанні гострих соціальних проблем, які нині стоять перед українським суспільством, дедалі більшого значення, поряд з удосконаленням державної системи захисту населення, набуває відродження форм і методів благодійності різних організацій, громадських об'єднань та окремих осіб. *Благодійність* – це, передусім, вияв цілеспрямованої уваги до людей, котрі з різних причин не можуть власними зусиллями забезпечити собі хоча б мінімальні умови належного існування за конкретних обставин суспільного повсяк-дення, а також надання їм посильної допомоги у збереженні й організації своєї життєдіяльності, підтримання їхнього матеріального, соціального та психологічного стану.

Основними заняттями стародавніх слов'ян були землеробство і скотарство, що вимагали виконання трудомістких робіт груповими і навіть колективними зусиллями. Саме тому у плинні повсякденного життя слов'ян такого великого значення набула *громада як орган місцевого селянського самоуправління*. До його

компетенції належали земельні переділи, оподаткування, судові справи, а також питання допомоги нужденним. Родова громада була об'єднана взаємним обов'язком родичів у матеріальній допомозі, захисті й помсті за завдані будь-ким кривди та образи. Таке взаємне зобов'язання було зумовлено як колективним характером виробництва, так і родинними зв'язками між членами роду. Звідси постає закономірне виникнення індо-європейських мов як найвагоміших мовних сімейств, до якої належить більшість мов європейського загалу (включаючи слов'ян), народів Індії, іранської мовної спільноти.

Із розпадом родових зв'язків, що датується початком IX століття, стародавні слов'яни стали об'єднуватися у *територіальні*, або ще як їх називали, *сусідські громади*, котрі охоплювали кілька родин і володіли певною територією. Такі об'єднання називалися *задругами* чи *верв'ями* і створювалися для здійснення спільних справ, у тому числі й для надання допомоги нужденним. Єдність такої громади підтримувалися широким колом побутово-господарських зв'язків, котрі акцентували увагу їх зверхників на повсякденних соціальних (точніше – життєвих) проблемах поселення.

Буденна практика здійснення захисту людини у системі стародавнього роду, життєдіяльність якого підпорядковувалася громадським нормам, знаходила відображення у конкретних формах допомоги та взаємодопомоги, основними з яких були чотири.

Культові форми допомоги та підтримки. Відомо, що міфологічне мислення слов'ян пов'язане з певною моделлю дій щодо захисту та охорони спільноті чи окремого її члена. *Архетип* як первісна, початкова форма чогось – це вихідно дії і вчинки здійснювані богом, героєм, предком. Саме вони у ритуальній формі “допомагали” слов'янській спільноті “вибудовувати” філософію допомоги, а наслідування їх, діяння за їхнім взірцем формує норми альтруїстичних (альтруїзм як безкорисливе піклування про благо інших) учинків групи людей, об'єднаних певними інтересами.

Більш пізньою формою вшанування могутності богів були *братчини*, що святкувалися сільськими громадами шляхом прославлення святого покровителя.

Згодом це було традиційне вузькогрупове свято, що відзначалося або цілим селищем, або кількома селищами “вскладчину”, де кожен учасник надавав певну частку продуктів харчування на громадські потреби.

Общинно-родові форми допомоги й захисту в рамках роду, сім’ї, поселення. Вони пов’язані із ведруським родовим простором, у котрому була закладена традиція піклування про слабких і немічних. Причому форми підтримки старих були різні. Якщо на допомогу не приходила родина, то піклування про них брала на себе громада. Одним із варіантів підтримки літніх було спеціальне відведення їм земель, яке уможливлювало заготівлю сіна. У похилому віці вони доглядалися окремими представниками громади. Так, старця призначали на постій за чергою, здебільшого на кілька діб, до різних членів громади, де він отримував нічліг і харчування. Названа форма зберігалася до кінця ХІХ століття.

До прийняття християнства на Русі існували й інші форми допомоги. Наприклад, варіантом відходу на “той світ” було добровільне залишення немічною людиною громади. Старі люди, котрі вже не могли працювати, селилися неподалік громади, на цвинтарі, будували собі келії й жили завдяки подаянням, що було типовим аж до ХVІ століття. Хоч “старі та малі” належали до однієї соціально-вікової групи, форми допомоги і підтримки стосовно перших і других були близькими, проте не однаковими.

Соціально-економічне підґрунтя дару та дарообміну наявне у мотивах *усиновлення* всередині родової громади і виникнення інституту приймацтва у південних слов’ян. Здебільшого приймали у родину сироту літні люди, коли їм уже важко було давати раду господарству, а вони не мали власних спадкоємців. Той, кого прийняли до нової для нього родини мав господарювати, шанувати новоявлених батьків, був зобов’язаний поховати їх.

Ще одна поширена форма підтримки сироти – громадська допомога, що за характером збігалася з допомогою немічним старим, коли дитина переходила з хати до хати на годування (харчування). Сироті могли призначити “громадських” батьків, котрі брали його чи її на утримання. Проте якщо сирота мав своє господарство, то громада протидіяла усиновленню. Такі сироти називалися вихованцями або

годованцями. Воднораз вдови, як старі й діти, вважалися соціально незахищеними. Є підстави припустити, що перша форма допомоги вдовам розвивалася за принципом дару-віддару у системі сакральних групових відносин.

Господарські форми допомоги та взаємодопомоги. У їх основі лежить “усяка взаємовиручка”, а в економічному розумінні – *форма обміну*, що зародилася у первісній громаді з появою в ній розподілу за працею та особистою власністю. Різновидом архаїчної моделі допомоги є толоки, що одночасно були і формою спільної діяльності і формою допомоги бідним селянам, включали у себе спільну обробку землі, перевезення сіна, хліба, гною, будівництво хатин, млинів (здебільшого за умови частування помічників господарем).

Спільними рисами різних народів, як відомо, є здатність до співчуття і співпереживання, готовність відгукнутися на чужу біду, прийти на допомогу тощо. Саме названі спроможності й уміння існують віддавна, змінюючи з часом форми і способи свого виявлення. Споконвіків не обділені ними й слов'яни. Письмові згадки західних мандрівників давнини вказують на виняткові гостинність, милість, доброту, чуйне ставлення до полонених наших давніх предків. Турбувалися слов'яни і про співвітчизників, котрі потрапляли в біду. Так, Київська Русь уклала з греками низку спеціальних договорів під назвою “Про порятунок полонених”. Останні визначали взаємні зобов'язання щодо викупу русичів і греків і способи повернення їх на батьківщину (вище згадувані договори князів Олега й Ігоря 911 і 945 років відповідно).

X–XII століттях в Україні відбувається зміна моделі допомоги підтримки нужденним. Головно це пов'язано з трансформацією соціально-економічної ситуації та розвитком вітакультурного простору буденного життя слов'ян. До початку IX століття тут завершився розпад *первіснообщинного ладу*, а тому були *зруйновані родоплемінні зв'язки і відносини*. На зміну останнім прийшли територіальні, політичні тавійськові, виникли *племінні союзи*, на базі яких урешті-решт створюється держава – Київська Русь. Правлячою соціальною групою молоді держави стали *князь та його дружинники*. Розвиток феодальних відносин, інтереси єдності країни вимагали реформування ведруських уявлень, прийняття спільної

релігії. У 988 році християнство у православному варіанті визнається *офіційною державною релігією*, а відтак з'являється й нова впливова організація – *церква*.

Християнізація слов'янського світу справила вирішальний вплив на всі сфери життя тогочасного суспільства, на соціальні відносини, що закономірно позначилося на характері, формах допомоги та підтримки того чи іншого люду. З цього часу починає формуватися *християнська концепція допомоги*, в основі якої перебуває філософія любові до ближнього. “Полюби ближнього твого, як самого себе” – ця формула стає моральним імперативом (себто велінням), що визначає високо людську сутність учинку особи. З іншого боку, вона відображає громадський акт єднання різного народонаселення, стаючи тим самим показником приналежності до певної спільності.

Звісно, що основними *об'єктами допомоги стають* хворі, жебраки, вдови, сироти. З'являються *законодавчі акти*, що регулюють відносини у царині підтримки та допомоги різних категорій населення. До найдавніших джерел права належать *церковні статuti* князів Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого, що містять норми шлюбно-сімейних відносин. Виникають також нові *суб'єкти допомоги* – *князь, церква, парафія, монастирі*, утверджуються й *основні її напрямки* – княжа і церковно-монастирська підтримка, парафіяльна благодійність, милостиня.

Князь Володимир, запроваджуючи християнство на Русі, сам глибоко сприйняв звернені до душі людини канонічні положення, що закликають загал турбуватися про ближнього, бути милосердним.

Достойним продовжувачем справ свого батька Володимира, включаючи допомогу і підтримку знедолених, був великий князь Київський (з 1019 по 1054 роки) Ярослав, прозваний у народі за непересічний розум Мудрим. Він заснував *сирітське училище*, де на його утриманні навчалося близько 300 юнаків. Це фактично був *перший справжній навчальний заклад* в Україні-Русі. Але найбільшої слави він зажив складанням *першого письмового руського зводу законів* – “*Руської Правди*”. Його структура охоплює 37 розділів і, крім статей кримінального характеру, має *статті соціального спрямування*, що було незвичним кроком для тогочасних європейських держав.

Узагалі закони Ярослава стосовно опікування дітей були дуже гуманні для тих часів, адже вирішували найнагальніші за проблемністю питання. “Руська Правда” була *першим слов’янським кодексом законів*, що нагадувала сучасні соціальні програми. Про важливість для князя Ярослава соціальної теми свідчить той факт, що з 37 його статей вісім цілком присвячено проблемам *захисту дітей*. Ця перша спроба складання руського зводу законів так чи інакше визначила всю подальшу *законотворчість* в Україні-Русі та Росії. Наступні зведення законів значною мірою творилися за зразком “Руської Правди”, утверджуючи основи соціальної політики в князівстві.

Онук Ярослава Мудрого Володимир II Мономах – великий князь Київський з 1113 по 1125 роки – залишив по собі перше своєрідне моральне повчання, звернуте до молодшої генерації. Воно наповнене щирістю і християнською людяністю. І все ж допомога князів та інших достойників аж ніяк *не була системною і всеохоплюючою*. У літописах практично не зафіксовано її формовиявів в екстремальних ситуаціях – під час голоду, мору (епідемії), повеней, хоч у середньовічний період розвитку Русі-держави більше як 40 років припадає на голодні роки (приблизно кожні 7 років). Так, зафіксовано випадки, коли голодний період тривав 2–3 роки, проте свідчень милосердя у цей час поки що не знайдено. Імовірно, що проблеми масового голоду були поза княжою опікою. Окрім того, вони вимагали тривалих форм допомоги, що не було властивим практиці княжої соціальної підтримки.

Громадська самодопомога у скрутні часи була, як і під час голоду в Ярославлі, ефективнішою, тому що стосувалася різних аспектів. Наприклад, голод у Новгороді 1128 року супроводжувався “мором”, тому знесилені новгородці запрошують наймитів для вивезення і поховання мертвих. У 1230 році організацію поховання померлих взяв на себе архієпископ Спиридон і чоловік на ім’я Станила. За деякими даними протягом цих двох років у Новгороді було поховано померлих від голоду 6530 осіб.

Упродовж багатьох століть соціальна допомога в Україні-Русі значною мірою була зосереджена у церквах і монастирях. Оскільки прищеплене на Русі православ’я

спочатку не мало ні своїх інститутів, ні системи фінансування, ані священників, то їх формуванням опікується держава. Тип відносин між церквою та державою запозичується у Візантії. Фінансова підтримка церкви здійснюється шляхом відрахувань від князівських доходів (десятина). Натомість монастирі спочатку існували як *закриті товариства*, котрі не прагнули спілкування з народом, адже сутнісно чернецтво було подвижництвом, зреченням світських спокус. Саме ця замкнутість, відчуженість, аскетизм стають привабливими і для відмежованої від зовнішнього світу свідомості. Монастирі сприймаються як якесь таїнство, що приносить чудесне зцілення, де “пророцтвують”, «множать мед і хліби».

Таким чином, упродовж багатьох століть соціальна допомога в Україні-Русі значною мірою була зосереджена у церквах і монастирях. Оскільки прищеплене на Русі православ'я спочатку не мало ні своїх інститутів, ні системи фінансування, ані священників, то їх формуванням опікується держава. Тип відносин між церквою та державою запозичується у Візантії. Фінансова підтримка церкви здійснюється шляхом відрахувань від князівських доходів (десятина). Натомість монастирі спочатку існували як *закриті товариства*, котрі не прагнули спілкування з народом, адже сутнісно чернецтво було подвижництвом, зреченням світських спокус. Саме ця замкнутість, відчуженість, аскетизм стають привабливими і для відмежованої від зовнішнього світу свідомості. Монастирі сприймаються як якесь таїнство, що приносить чудесне зцілення, де “пророцтвують”, “множать мед і хліби”.

Отож, монастирі – це не лише інститути громадської допомоги, а й своєрідні органи громадського контролю, головне місце покарання для жінок. Останні засилялися до монастирів за подружню невірність (так каралися навіть вдови). Церква завше стояла на сторожі шлюбу, підтримуючи його канонічними приписами.

2.3. Соціальна допомога у XIV–XVII століттях в Україні

Концептуальна схема допомоги та взаємодопомоги в Україні у зазначений

період істотно змінюється. Для неї характерними стають три основні форми соціальної допомоги: а) монастирська, б) державна (захисту) і в) перші світські прояви доброчинності (благодійності). До того ж починаючи з другої половини XIV століття, відбувається об'єднання земель навколо монастирів. Пов'язано це зі зміною характеру монастирського управління, котре переорієнтовує їх життєдіяльність у напрямку розв'язання нагальних господарських завдань. А це перетворює монастирі у самостійні феодальні вотчини, що прийшли на зміну ктиторським, які свого часу створювалися князями та єпископами. Останні розвивалися понад 200 років і заклали “пансіонну” систему підтримки для чоловіків і жінок: новий чернець, зробивши певний майновий внесок, отримував у монастирі довічне утримання – пансіон.

Інститут удів у цей час отримує правове визнання, що дозволяло цій категорії жінок доживати віку в монастирях з гарантованим забезпеченням. Багато заможних жінок (княгині, боярині), або їхні чоловіки, спеціально будують монастирі для проведення решти життя у їх стінах. Постриги у черниці стали поширеним явищем серед жіноцтва. Отож і шлях до монастиря був відкритий для жінок усіх суспільних верств.

Ктиторські монастирі у цей історичний період ще існують, однак знаходяться зазвичай у містах, тоді як монастирі-вотчини інтенсивно розвиваються за їх межами і першочергово через їх більшу відкритість у наданні допомоги всім бажаючим. Вони масово скуповували землі і ставали великими землевласниками, часто привласнювалися цілі села і навіть міста. Тим самим монастирі як суб'єкти допомоги та підтримки набували функції сильних, могутніх, тобто посідали те місце, яке раніше мали лише князі.

Примітно зауважити, що селяни із задоволенням приєднувалися до монастирських маєтків, адже саме тут вони отримували значно кращі умови життєдіяльності – звільнялися від податків, юрисдикції місцевої влади, заїжджих княжих чиновників, яким треба було давати вози, коней, корми, провідників. Крім цього, у старості їм забезпечували притулок у монастирі зі статусом ченця, або “більця”, тобто не посвяченого у ченці, але того, який проживав у межах монастиря

і перебував під його захистом. Це насправді був своєрідний страховий поліс, хоча для його отримання треба було зробити певний внесок у загальну монастирську скарбницю.

Воднораз масовий наплив робочої сили робив монастирі багатими і сильними. Додамо, що їх багатство збільшували і приватні вклади у вигляді культових предметів, майна, земельних угідь. Пожертвування здійснювалися на різних умовах – поминання вкладників після смерті, годування від їхнього імені жебраків тощо. Існували й особливі земельні внески, що уможливлювали отримання статусу “більця”. Так поступово монастирі-вотчини вводили обов’язковий внесок при вступі до нього у вигляді натуральних продуктів, власності, грошових внесків. З плином часу розмір цих внесків щоразу зростав, що надавало їм не лише могутності, а й елітності.

Оскільки монастирі-вотчини (які тепер переважали) не розв’язували проблеми жебрацтва, то державна влада *офіційно легалізувала інститут жебрацтва*, перетворивши його у певний спосіб життєактивності). І це в той час, коли у Західній Європі з’явилася низка законів, що забороняли це явище.

Інакше кажучи, з’являється *кредитна система*, яка дозволяла у період масового голоду фізично та економічно виживати працюючому люду. Номенклатура “санітарно-поліцейських” заходів проти поширення мору (епідемій) також *підкріплюється указами та законами*. Чітко організується робота *інституту контролю*, що відтепер охоплює штатних службовців. Їх призначення – сповіщати населення про падіж худоби в усіх адміністративних одиницях, наглядати за тим, щоб м’ясо здохлих тварин не потрапляло на ринок і щоб закопували їх у спеціально відведених місцях, віддалених від поселень

Отже, у зазначений історичний період держава як суб’єкт допомоги першочергово здійснює підтримку тих осіб, які стоять на захисті інтересів чинної влади. Тут діє той самий механізм реципрокних зв’язків, *узаконення патерналістських* (від патернус – батьківський) *відносин*: “Ти–мені, Я–тобі”. На початку влада виявляє поблаж-ливість, а не здійснює законне право особи на підтримку, коли вона потерпає від владного тиску. Отож не можна ще говорити про

якусь цілісну систему державного патронату над службовцями, адже підтримка надавалася далеко не всім, а вибірково, окремим персоналіям.

Певну історичну картину соціального захисту в Україні дає робота

С. Верхратського “Історія медицини”. Її автор насамперед пропонує розглянути братство – релігійно-національну організацію українського заможного міщанства, що в XV–XVIII століттях відіграло важливу роль у житті нашого народу, в його боротьбі проти національного гноблення польськими панами, проти наступних спроб окатоличення. Їх обов’язком було здійснення релігійно-благодійних заходів. Крім того, вони покликані були забезпечувати церкву людьми, котрі могли правити службу, тобто вміли читати і писати, допомагати збіднілим і хворим членам своєї парафії. Освіта у братських школах передбачала лише навчання читанню і письму, але для тих часів це була справа велика й важлива.

В Україні в XVI, й особливо у XVII, століттях було досягнуто певних успіхів. В описі Павла Алеппського, котрий з антиохійським патріархом Макарієм подорожував Україною в 1654 році, читаємо: “Починаючи з цього міста (Рашків на Дністрі) по всій землі козацькій, у кожному місті, в кожному селі для убогих, немічних і сиріт збудовано на краю чи всередині населеного місця будинки, в яких вони мають притулок”. Ці примітивні братські притулки, де, зрозуміло, медичного догляду не було, у XVI столітті називали шпи *талями*. Скажімо, у 1522 при Онуфріївському монастирі братство влаштувало шпиталь, для якого отримувало значну матеріальну допомогу від московського царя Федора Івановича. У передмістях Львова при українських церквах було відкрито ще чотири невеликих шпиталі.

Братські шпиталі утримувалися коштами парафіян. У містах великі ремісничі цехи мали власні шпиталі, менші об’єднувалися й підтримували спільний шпиталь. У деяких містах такі заклади існували на гроші, отримовані за користування міськими вагами, переїзд через мости, переправу поромом. Крім шпиталів, що утримувалися на громадські кошти, в Україні були ті, існування яких забезпечувалося завдяки заповітам заможних осіб, котрі відписували для цього села, млини й навіть шинки.

Про кількість шпиталів в Україні у XVII–XVIII століттях можна дізнатися з відомостей ревізьких книг Лівобережної України архіву Малоросійської колегії. Так, у 1732 році у Чернігівському полку налічувалось 118 шпиталів, Лубенському – 107, Миргородському – 29, Ніжинському – 138, Полтавському – 42, Переяславському – 52. Ці шпиталі мали опікувальну мету. Так, Київське братство, яке було засновано в 1615 році, мало школу й шпиталь “для людей убогих, старих, зкалічених та духовних, як свецьких, так і лицарських.

Коли Запорізька Січ стала місцем скупчення кількох тисяч людей, коли після походів запорізьких козаків було багато поранених, частина з яких назавжди залишалася інвалідами, Січ змушена була збудувати власний шпиталь при Трахтемирівському монастирі над Дніпром. Завдяки великим коштам, які надавала Січ, цей монастир став одним з найвідоміших в Україні. Його з козацьким шпиталем не раз грабували й руйнували, але Січ його швидко відбудовувала. Проте у 1678 році поляки його вщент зруйнували.

Серед запорізьких козаків популярною була народна медицина. Чимало їх зналося на траволікуванні. Під час походів, боїв з-поміж козаків визначались особи, яким доручалося лікувати хворих і поранених за винагороду з військового скарбу. За свідченнями французького інженера і дослідника Боплана, котрий бував на Січі, козаки застосовували дуже своєрідні та ефективні засоби медичної самодопомоги і взаємодопомоги. Багато козаків, так званих *характерників*, володіли таємницями лікувального навіювання. Такі цілителі, часто самоуки, підтримували стосунки з дипломованими лікарями, які за власною ініціативою лікували місцевих жителів та передавали їм знання із медицини, санітарії, особистої гігієни.

За постановою військової ради Запорізької Січі було вирішено створити шпиталь при Межигірському монастирі поблизу Києва. У 1680 році кошовий Іван Сірко передав у підлеглисть цьому монастиреві Самаро-Миколаївський Січовий монастир, розташований на острові між річками Самарою і Самарчиком. При останньому також був військовий шпиталь, як і при Лебединському поблизу Чигирини і Левківському поблизу Овруча. Всі ці монастирі охоче перебирали на себе піклування про запорізьких козаків, оскільки мали від цього матеріальний

прибуток у вигляді коштовного оздоблення церков і великих внесків. Зокрема, під час визвольної війни Січ розподіляла своїх поранених та інвалідів в інші шпиталі при монастирях і церквах, виділяла на лікування і догляд певні кошти із загальновійськового скарбу. Лікували та доглядали хворих у шпиталях ченці.

Із загибеллю Січі шпиталь запорожців при Межигірському монастирі передбачалося перетворити на інвалідний громадський будинок. Проте останній було влаштовано в Кирилівському монастирі в Києві, а в Межигір'ї відкрито військовий госпіталь. У 1787 році в день наміченого відвідання Межигір'я царицею Катериною II шпиталь запорізьких козаків з невідомих причин згорів. Архів монастиря згорів ще раніше – в 1764. Цим, власне, й пояснюється, чому фактично нічого не відомо про організацію і роботу цього шпиталю.

Історія соціального захисту сягає особистої доброчинності, яка була притаманна людському загалу ще з доісторичних часів. Вона завжди була властива людям як вияв природного співчуття і намагання підтримати у такий спосіб власний авторитет. Проте вияви доброчинності були адекватною відповіддю на суспільні потреби. З перших кроків цивілізації, коли сім'я, домогосподарство набули ознак основного виробничого осередку усупільнення, закономірно покладали турботу про непрацездатних на інших членів сім'ї чи родини. Ті, хто залишився безпомічним поза сім'єю, або ціла родина опинялася у скрутному становищі, могли розраховувати на допомогу громади. Захист нужденних здійснювався у формі особистої та громадської доброчинності тоді, коли йшлося про виживання людини чи сім'ї.

Християнство справило величезний вплив на формування суспільної моралі, ставлення до убогих, адже любов до ближнього є основною засадою такої моральної поведінки віруючого. Сюжет про християнські чесноти повно відображений у трьох Євангеліях Нового Заповіту. Наведемо його: “Чоловік підійшов до Ісуса і запитав його: “Що маю робити, щоб заслужити вічне життя?” – “Знаєш заповіді: не перелюбствуй, не вбий, не вкради, несправедливо не свідчи, поважай батька свого і мати свою?”. Той відповів: “Усе це я роблю з молодих років”. Почувши це, Ісус сказав: “Ще одного тобі не вистачає. Продай все, що маєш, і роздай бідним, тоді

матимеш скарб на небі. Легше верблюдові пройти крізь вушко голки, ніж багатому увійти до Царства Божого”.

Громадська благодійність була поширена ще за часів Київської Русі. Церква стала ще й благодійницькою організацією, за посередництвом якої надавалась допомога нужденним з боку глави держави – князя. Перші уроки та перші регламентації були тісно пов’язані із християнським світобаченням потреб і проблем окремої людини. Сирітство, жебрацтво, інвалідність – ось коло проблем, що відображені у перших законодавчих нормах. Уставом князя Володимира його піддані зобов’язані були віддавати десятю частину свого доходу на утримання монастирів, церков, богоділень, лікарень і мандрівних нужденних. У Заповіті Володимира Мономаха (1053–1125), зокрема, йдеться: “Усього ж більше убогих не забувайте, оскільки вам по силі своїй можливо годуйте”.

Виходячи в добродійності з етично-релігійних міркувань, князі були схильні ставити її під опіку церкви і доручати цю справу представникам церковних кіл. Особливою щедрістю вирізнялися ченці Києво-Печерського монастиря. Феодосій Печерський побудував поблизу монастиря спеціальний будинок, де утримувались убогі та каліки. У Церковному уставі 996 року згадується про обов’язок духовенства турбуватися про бідних, причому на утримання церков, монастирів, богоділень і мандрівних нужденних було визначено десятину. В цю історичну добу уваги суспільства до справ благодійності та пожертв слушно поставити в тисячолітньому часовому вимірі на перше місце. Відмітною рисою благодійності цього періоду було “сліпе” роздавання милостині. Причому жебраків ні про що не розпитували, адже це заборонялося вченням святих отців. Святий Іоанн Златоуст казав: “Ти не повинен дізнавати в бідних, що вони за люди, тому що приймаєш їх в ім’я Христа”.

Природно, що допомога подавалася здебільшого у вигляді життєво важливих продуктів, тому що грошовий обіг був майже не розвинений. Проте, незважаючи на відсутність “розслідування” реальної нужди прохача, милостиня досягала своєї мети. Голодний не брав будівельних матеріалів, а погорілець, якщо не був голодний, не просив хліба. У будь-якому разі допомога була різноманітною і відповідала справжній нужді – нагальній життєвій потребі.

Отже, у XIV – першій половині XVII століть починають розгортатися світські підходи до підтримки та допомоги нужденним. Пізніше в літературі це отримало назву приватна благодійність, що виявлялася в допомозі голодуючим, а також у лікуванні бідних. Такою діяльністю займалися і колишні державні діячі, і духовні особи (наприклад, колишній патріарх Никон). Якщо для державних службовців медична допомога була нагородою за вірність, мужність тощо, то в новій традиції, що зароджувалася, вона поставала як добродійна акція – як ідея християнського служіння ближньому.

Хроніка українських братств – православних громадських об'єднань – фіксує численні факти створення лікарень та інших благодійних закладів. Так, у передмістях Львова в XIV столітті ними були відкриті чотири лікарні. Київське братство мало свою школу і “шпиталь для людей убогих, уразливих, старих, причому як духовних і цивільних, так і лицарських”. У Кам'янці-Подільському функціонував вірменський шпиталь, створений на кошти місцевої громади, де лікували хворих різних національностей.

На основі соціального устрою, що утвердився на Наддніпрянщині після революції 1648 року, була рівність. Кожний міг увійти до Запорізького війська, користуватися козацькими правами й свободами.

Визначальний тягар соціальної допомоги на селі несла громада. Цьому сприяли особливості общинної організації сільського життя в Україні, де довго зберігалися традиції народного віче. Традиційно колективно вирішувалося широке коло питань господарського і громадського життя, що сприяло розвитку і селянських громад, однією з примітних рис яких стало самоврядування. У XVI—XVIII століттях громада, зберігаючи певну спадкоємність з давньоруською спілкою, відігравала роль станової організації селянства, що регулювала всі аспекти його повсякденної життєдіяльності. При цьому вона була, з одного боку, певним пережитком середньовікового устрою, а з іншого – демократичною організацією, котра згуртувала селян у боротьбі за свої права, за належний соціальний захист.

У цій формі громадського самоуправління важливу роль відігравали громадські ради, сходи, суди, діяло звичаєве право, прості процесуальні норми,

включаючи обрання і призначення посадових осіб. До їх функцій належав і розгляд соціальних питань. Загалом же *громада несла відповідальність за всіх її членів, особливо за убогих, жебраків, волоцюг*. Згідно зі статутом, вона була зобов'язана утримувати убогих, а панський двір мав дбати про забезпечення їх певним заробітком, видачу готівки для придбання найнеобхіднішого.

Відтак саме керівники громади мали організувати *притулок убогим* (у спеціальному будинку чи вільних хатах). Старцям, а також збіднілим сім'ям односельців, *допомагали харчами* напередодні свят, щонайперше Великодня і Різдва. Заборонялося їм жебракувати в інших селах, оскільки це негативно впливало на репутацію громади. Водночас *стимулювалося благодійництво*. Наші предки вірили, що за обдаровування бідних, скривджених віддається на небесах, а в земному житті буде краще господарювати. Подекуди існував звичай, за яким заможні люди дарували бідним, особливо вдовам, ягня чи теля, цінні речі, продукти.

Найчастіше це робилося в межах сусідських і родинних зв'язків. Примітно, що невідмовною була громадська допомога погорільцям. З її коштів громада або з власних запасів заможні селяни допомагали потерпілим одягом, харчами, насінням, будівельними матеріалами, оперативно влаштовували толоку для зведення житла. Турбувалася громада й про *сиріт і вдів*. Таке ставлення впливало з християнської моралі: скривджених долею ніхто не смів ні в чому неволити чи принижувати. Аж до ХХ століття кожне велике село мало сирітську раду і сирітського суддю, які через опікуна дбали про долю своїх підопічних. У виборі опікуна для сиріт вирішальна роль належала родині, але не менш важливою була й громадська думка. За потреби громада шукала кошти із внутрішніх резервів (продаж власного майна, лісу, штрафи тощо), залучала для допомоги церкву.

Українська Церква поступово перетворилася на *духовний центр*, котрий поєднував у собі храм, школу і шпиталь. У храмові дні (празники) біля церков влаштовувалися громадські обіди, обдаровування старців, калік, сиріт. Заохочувалася милостиня, сприялося “розговіння” убогих і в інші дні.

2.4. Державна опіка у другій половині XVII – першій половині XIX століть

Адміністративна система допомоги нужденним прискорено формується у період руйнування старих державних зв'язків і господарських відносин.

У цей час правова регламентація боротьби із жебрацтвом дещо змінюється. Висилка волоцюг поширюється і *на жінок*. З'являються *органи контролю* цієї справи у вигляді Монастирського приказу, який мав висилати жебраків до місць приписки. Жебраків виловлювали і *примусово віддавали на роботи*.

Окреслені *нові напрямки* діяльності церкви у царині суспільної опіки, передусім це будівництво при церквах кімнат чи будинків для ночівлі прочан і “лазаретів” (*шпиталів*), де наказувалося збирати старих і позбавлених здоров'я, котрі не можуть самі себе прогодувати, утримувати.

Отже, держава починає усвідомлювати *свою вирішальну роль і не пересічну місію* у справі ліквідації професійного жебрацтва і проведенні профілактики цього явища, у створенні системи захисту та допомоги нужденним. Відкриваються *основні інститути опіки*: “смирительні (гамівні) будинки”, призначені для людей “непотребного (непристойного) життя; “прядильні будинки” – для жінок непристойного способу життя, “шпитали” – для опіки самотніх, хворих, скалічених, убогих, старих осіб обох статей; “сирітські будинки” – для убогих дітей, які залишилися без батьків, де їх утримували та виховували, “інші будинки від різних хвороб бідних лікують”.

Тогочасна суспільна опіка набула значного розвитку завдяки *трьом основним засадам*:

- а) самостійності місцевих благодійних організацій;
- б) долученню до управління місцевого населення;
- в) забезпеченню населення більш-менш достатніми грошовими засобами.

Форма надання допомоги на перших етапах даного періоду була традиційною для християнської культури милосердя – пожертвування. Але тут виникали

проблеми: часто-густо коштів було недостатньо, що не дозволяло, наприклад, відкрити якийсь тип закладу. Це вимагало утворення товариств, організацій, які б давали змогу об'єднувати ресурси благодійників і скеровувати їх на найактуальніші потреби.

У підсумку є підстави констатувати, що всі форми та види тогочасної приватної благодійності можна звести у три напрямки:

- організація та фінансування інститутів (закладів) допомоги і підтримки;
- надання одноразової або постійної матеріальної та грошової допомоги;
- здійснення соціального патронажу (проведення заходів удома) над певною категорією нужденних.

У зазначений історичний період формуються державні підходи до розв'язання проблем інвалідності, материнства й дитинства, а також соціальної патології – професійного жебрацтва, алкоголізму, прости-туції, дитячої бездоглядності.

Спеціального контролю і суспільної опіки вимагали проблеми такої соціальної хвороби, як проституція, котрою все більше займалася поліція. Отож поступово склалися нові інститути, форми допомоги та підтримки нужденних. Росія прагне перейняти європейський досвід побудови системи опіки різних категорій знедолених. Формування нових інститутів опіки здійснювалося головно шляхом руйнування колишніх парафіяльної і монастирської систем допомоги.

2.5. Формування системи державного соціального забезпечення ХХ ст.

Тогочасна Україна – країна переважно селянська, тому сільське та волосне джерело опіки відігравали важливу роль у справі організації суспільної допомоги. Проте законодавство закріпило за ними сутнісно архаїчні способи останньої. Престарілі, каліки, ті, хто не міг собі здобувати засоби для існування власною працею, *опікувалися родичами*, а якщо їх не було, то *селянською громадою*. Сільському начальству – старостам і волосним старшинам – згідно зі ст. 698 і 699

Статуту суспільної опіки належало здійснювати нагляд за закладами опіки, якщо вони були, а також за тим, щоб члени сільських громад не займалися жебрацтвом через своє ледарство чи недобросовісність.

Практичні форми *селянської опіки* переважали інші види суспільної допомоги і навіть найпоширеніший – почергове годування нужденних по хатах. Сільські збори приймали рішення про надання неімущим хлібної допомоги із сільських крамниць. Існувала і грошова допомога, що була порівняно невеликою (2–5 крб. на місяць). Досить поширеною залишалася і така архаїчна форма народної опіки, як *милоstinя*. Спеціальних закладів соціальної допомоги у сільській місцевості було обмаль через мізерність наявних коштів. До того ж пристарілі та убогі воліли жебрати, ніж позбавлятися волі, мешкаючи у закритих закладах чи залежачи від чийсь волі.

Опікування дітьми, щоправда, було організовано краще. Зокрема, діяли ясла-притулки, щоб діти не відвертали увагу батьків у напружені трудові періоди року. Таким закладам надавалася допомога окремими доброчинцями та громадою як у вигляді харчів, дров, транспортних послуг, так інколи й певних грошових сум. Окрім зазначеного, сільські громади надавали допомогу нужденним через *звільнення їх від окремих платежів*, розподіляючи їх між своїми членами та *підсобляючи їм у виконанні польових робіт*.

Цілком природно, що звільнене від кріпацтва селянство, не отримавши достатніх для існування земельних наділів, подається у пошуках роботи до міст. Зростає кількість не лише міст, а й населення у них, передусім у тих, які є промисловими центрами. Наприклад, населення Києва і Риги збільшилося за кілька десятиліть у вісім разів.

Урбанізація супроводжувалася *загостренням соціальних проблем* у містах – зростанням безробіття, плати за житло, а також збільшенням проявів різних форм соціальної патології – професійного жебрацтва, проституції, дитячої безпритульності. І хоч міські фінанси як головне джерело фінансування програм суспільної опіки мали міцнішу основу, ніж земські, але й вони *не були достатніми*. Оподаткування нерухоності (головне джерело міського бюджету), особливо в

найбільших містах (Київ, Рига) велося недостатньо, причому оцінка нерухомого майна у деяких випадках занижувалася на 530 %. Навіть і за таких умов міські установи опіки являли собою досить розгалужену *мережу суспільної допомоги та підтримки*.

Єдиної схеми суспільної опіки в містах не існувало. Проте є підстави виділити певні загальні риси опіки городян: це роздавання грошової допомоги, оплата за лікування, діяльність щодо локалізації проблем соціальної патології, опікування дітьми-сиротами.

Формування міських структур опіки відбувалося і шляхом об'єднання навколо державних і приватних програм з локалізації тих чи інших негативних суспільних явищ. Особливо гострою вважалася проблема *професійного жебрацтва*.

Тогочасна православна церква прагнула самостійно управляти перебігом своїх капіталів, включаючи нерухомість. Водночас вона *немогла обійтися без добровільної діяльності парафіян* у справі соціальної допомоги і підтримки. Саме за рахунок їхніх пожертвувань склалися основні благодійницькі капітали і здійснювалося задоволення потреб церкви. Збирання таких пожертвувань з парафіян поширювалося також на церковних служителів та співаків, на школи і благодійні установи.

Загалом парафіяльна благодійність здійснювалася у *таких основних формах*, як матеріальна, медична та освітня допомога. *Матеріальна* охоплювала допомогу натурою – роздавання одягу і харчів, внесення плати за навчання, за утримання нужденних у богодільнях, за житло, а також надання дешевих обідів. *Медична* головною полягала в оплаті послуг лікарів й безкоштовному наданні ліків хворим. В народній освіті значне місце належало *церковно-парафіяльним школам*, які частково фінансувалися із парафіяльних доходів, хоча більша частина коштів надходила від Синоду.

Очевидно, що найважливішою сферою діяльності соціального обслуговування населення було *матеріальне забезпечення*, яке здійснювалося у трьох основних напрямках – державне соціальне забезпечення, державне соціальне страхування, соціальне забезпечення колгоспників. Фінансування першого реалізувалося за

рахунок союзного, республіканських та місцевих бюджетів (поширювалося на військовослужбовців, учнів та інші категорії громадян); фінансування другого було розраховане на одержання страхових внесків підприємств, організацій, а також дотацій держави (поширювалося на робітників і службовців); фінансування третього (колгоспного селянства) передбачало використання коштів колгоспів і дотацій держави.

50-90-х років було підвищення ефективності і якості роботи у всіх галузях народного господарства. Це безпосередньо стосувалося питання раціонального спрямування засобів соціального забезпечення, а також підвищення економічної відповідальності виробничих колективів за найбільш ефективні витрати ресурсів. Актуальною проблемою для народного господарства була ефективність використання праці пенсіонерів в суспільному виробництві. У зв'язку з цим праця пенсіонерів отримала економічну обґрунтованість.

Висновки до другого розділу

Зумовленість різних форм допомоги основними рівнями потреб індивідів простежена на історичних прикладах вирішення проблем бідності, безпритульності, старцювання, підтримки потерпілих від катастроф та людей з обмеженими можливостями. У первісному суспільстві більшість потреб задовольнялися головним чином через інститут сім'ї і родинних зв'язків, що зумовило існування общинно-родового типу соціальної підтримки. З виникненням християнства ці функції виконують також церкви і монастирі. Згодом їх перебирають на себе і територіальні, професійні та релігійні общини — братства, цехи, парафії. Для індустріального і постіндустріального суспільства характерним є розповсюдження і домінування державного та громадського типів соціальної підтримки при збереженні елементів більш ранніх.

Традиційна дія, заснована на нормах, правилах і звичаях, які передаються від покоління до покоління, характеризувала відносини допомоги первіснообщинного

ладу. Окремі її види (толока, супруга та ін.) збереглися в українській культурі донині.

Елемент афективної дії, тобто емоційної реакції на проблеми інших людей, невід'ємний від процесу здійснення соціальної допомоги в усі часи. Внутрішня мотивація цього типу дій у соціальній роботі зумовлюється особистісними даними індивіда, його суб'єктивними відчуттями. Вона пов'язана з ідеями солідарності, усвідомленням того, що бідність, інвалідність, сирітство, бездомність – об'єктивні феномени суспільства, від яких не застрахована жодна людина, а окремі можуть послужити причиною дестабілізації суспільства. Ціннісно-раціональна поведінка у сфері допомоги в Україні особливо характерна для періоду Київської Русі. Дії суб'єктів допомоги базувалися на вірі в безумовну релігійну і моральну цінність допомоги, незалежно від того, до чого вона приведе.

Зроблений аналіз дає підстави вважати, що соціальна допомога формувалася на основі узагальнення, ідеалізації і абстрагування із багатоманітних дій найбільш суттєвих шляхом співвіднесення їх з потребами індивідів і соціальної системи. Пропонуючи шляхи і методи вирішення соціальних проблем на так званих мікро- і мезорівнях, тобто на рівнях безпосередньої роботи з клієнтами, вона водночас безпосередньо пов'язана з тими глобальними завданнями, які ставляться державою на макрорівнях у всіх історичних періодах його розвитку.

РОЗДІЛ 3.

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ В НОВІТНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3.1. Становлення соціальної допомоги в незалежній Україні

Проголошення суверенітету України поставило перед нею як новою державою завдання реформувати систему соціального забезпечення, створити дієву *модель соціального захисту населення* та умови для розвитку громадянського суспільства. Саме в 1990-х роках у країні почали активно створюватися різноманітні державні соціальні служби, щонайперше територіальні центри з обслуговування самотніх людей похилого віку та інвалідів, які виникли практично в кожному районі. Так само набули поширення соціальні служби для молоді, які спершу були зорієнтовані на масову роботу із цією віковою категорією населення. Майже ніхто з працівників соціальних служб не мав як ґрунтовної фахової освіти, так і відповідної соціально-психологічної компетентності.

Водночас у цей період стартового державотворення відроджуються *благодійність і волонтерство*. Відбувається розвиток громадських організацій та груп самопомоги: створюються клуби й денні центри для дітей-інвалідів та їхніх батьків, для людей з проблемами психічного здоров'я, для наркозалежних тощо. Ці недержавні заклади потребували порад фахівців щодо організації колекційної, адаптаційної роботи персоналу. Крім того, середині 1990-х років властива тенденція до створення недержавних соціальних служб у громадах (прикладом тут є хеседи, які обслуговують людей літнього віку в єврейських громадах, а також київська організація “Джерела”, що просуває ідею догляду в громаді для людей із розумовою відсталістю).

Отже, в незалежній Україні виникла об'єктивна потреба у підготовці соціальних працівників.

Важливу роль у розвитку соціальної роботи як навчальної дисципліни та науки відіграв україно-британо-португальський проект ТЕМПУС-ТАСІС “Соціальна робота в Україні”. Завдяки гранту Європейського Союзу до Школи соціальної роботи Києво-Могилянської академії, офіційно створеної у вересні 1994 року й очолюваної Володимиром Полтавцем, приїхали відомі закордонні фахівці (Шуламїт Рамон, Стівен Шардоу, Фернанда Родрігес та ін.), які викладали студентам і ділилися досвідом з українськими колегами. Проводилися міжнародні науково-практичні конференції, відбувалося стажування студентів і викладачів за кордоном. Оскільки проект було підтримано на урядовому рівні, то це дало змогу ввести нову спеціальність у перелік МОН України й у такий спосіб “легалізувати” її.

Водночас варто відзначити дієвість західних фондів-донорів, котрі прагнули якнайактивніше утверджувати фахові підходи у соціальній сфері. Так, україно-нідерландський проект ТАСІС Європейського Союзу “Соціальний захист в Україні”, який реалізовувався у 1996-1998 роках на базі Міністерства праці та соціальної політики, серед іншого передбачав і розвиток відповідної спеціалізованої освіти.

У 1997-2000 роках в Україні діяв україно-шведський проект, спрямований на створення моделі підготовки соціальних працівників базового рівня (пілотні курси було проведено в кількох областях України, а його підсумком стало видання навчального посібника “Вступ до соціальної роботи”). Отож в Україні створювалась кількарівнева система підготовки соціальних працівників. Але за відсутності національної фахової громадської організації, яка б опікувалась питаннями стандартів освіти, зміст навчання соціальній роботі у різних закладах істотно варіювався. Зокрема, лєвова частка такого змісту була перенесена із педагогічних спеціальностей, що спричи-нило розповсюдження спрощеного підходу до виокремлення цілей і завдань, а відтак і форм, методів, засобів, інструментів і технологій професійної підготовки за спеціальністю “Соціальна робота”. Певною мірою ця проблема залишається й на сьогодні неповно розв’язаною.

На той час, безсумнівно, організаційно-координувальну роль у процесі об’єднання зусиль українських викладачів відіграв україно-британо-бельгійський проект ТЕМПУС-ТАСІС. Проект впроваджували на базі кафедри соціальної роботи

Ужгородського державного університету з метою створення мережі навчальних закладів, які готують соціальних працівників. Чимало проектів для підвищення кваліфікації та згуртування українських викладачів аналогічного характеру було реалізовано Дитячим християнським фондом у співпраці з різними міжнародними організаціями.

Приємно констатувати, що наприкінці 1990-х років з'явилась перша україномовна фахова література: підручники, посібники, монографії, а також наукові і науково-популярні періодичні видання. Так, з 1997 року виходить журнал "Соціальна політика і соціальна робота", згодом з'явився журнал "Практична психологія і соціальна робота".

Отже, під завісу ХХ століття в Україні певне завершення отримала перша, фактично пропедевтична, *модель професійної підготовки соціальних працівників* за трьома освітньо-кваліфікаційними рівнями (бакалавр, спеціаліст, магістр), що мала як необхідне програмно-освітнє забезпечення (ОПП, ОКХ, навчальний план, навчальні програми з дисциплін), так і суто навчально-методичне (підручники, посібники, словники, методрекомедації, періодичні видання тощо). Зараз – бакалавр і магістр.

На початку 90-х років минулого століття в незалежній Україні соціальна робота починає формуватися як фахова діяльність. Цей процес супроводжується створенням мережі соціальних установ та закладів нового типу. Поштовхом до цього стали економічна криза і стрімке зростання соціальних проблем у суспільстві. Зокрема, економічна криза спричинила появу безробіття (явного і прихованого), неповну зайнятість працюючих, багатомісячні затримки з виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій, різке зниження рівня оплати праці та пенсій, зростання цін практично на всі товари і тарифів на всі послуги. Наслідком цього стали різке зниження рівня життя переважної більшості населення, вимушена міграція, загострення криміногенної ситуації, спад рівня народжуваності та значне збільшення смертності, розпад інституту сім'ї, зростання проституції і професійного жеб-рацтва, дитячої безпритульності, захворюваності населення (особливо на СНІД, туберкульоз), передусім дитячої та підліткової.

Закономірно, що уряд незалежної України (серпень 1991 року) запровадив реформи, більшість з них тривають й донині. В останні десятиліття з'явилися нові – як державні, так і недержавні – служби, установи, організації, котрі надають різноманітні соціальні послуги. Зокрема, в 1999 році створена мережа державних соціальних відомств України. Очолює та координує її діяльність, тобто втілює у життя переважну частину державних заходів щодо соціального захисту нужденних, Міністерство праці та соціальної політики.

Міністерство освіти і науки України опікується школами-інтернатами для дітей-сиріт, а також спеціалізованими школами-інтернатами для дітей з різними вадами і з різними захворюваннями, які спричиняють складнощі учнів у навчанні. Водночас Міністерство внутрішніх справ має у своєму складі спеціалізовані приймальники-розподільники для неповнолітніх, кімнати тимчасового перебування та притулки для них, служби у справах неповнолітніх, підпорядковані районним, міським державним адміністраціям. Пізніше з'явилися і недержавні притулки.

Вочевидь у широкому розумінні до соціальних служб слушно віднести всі установи та заклади Міністерства охорони здоров'я, Міністерства освіти, виховно-трудові колонії Міністерства внутрішніх справ, Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, оскільки їх діяльність спрямована на розв'язання нагальних соціальних проблем населення і фінансується державою.

У маленьких містах та у сільській місцевості практично немає системи комплексного обслуговування підопічних. Тому тут соціальними працівниками базового рівня надаються нужденним лише окремі види допомоги.

Кризові явища українського суспільства торкнулися, безумовно, і молоді. Для того щоб допомогти юнакам і дівчатам вижити у складних соціально-економічних умовах, уряд України з моменту її проголошення незалежною державою провадить певні заходи, затверджує програми, створює відповідні структури для підтримки та допомоги молоді. Задля втілення у життя державної політики у цьому напрямку було створено Міністерство у справах сім'ї та молоді, перетворене 2000 року в Державний комітет. Теоретичне забезпечення цієї політики розробляє Український

науково-дослідний інститут проблем молоді. Створено спеціальні соціальні служби для молоді (ССМ) на обласному, міському та районному рівнях.

Однією з найболючіших соціальних проблем останніх двох десятиліть є зростання кількості дітей-сиріт і так званих “соціальних сиріт” або дітей вулиці. На жаль, форми опіки над такими дітьми залишалися практично незмінними з радянських часів. У багатьох регіонах України ця проблема набула виняткової гостроти. Тому ще в 1997 році з ініціативи Міністерства у справах сім’ї та молоді Кабінет Міністрів затвердив “Типове положення про притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх”.

Відносно новим явищем у соціальній сфері пострадянського українського соціуму є діяльність організацій самодопомоги або взаємодопомоги (до речі, останній термін точніше передає сутність відносин між членами таких організацій). Однією з перших організацій такого типу в Україні були “анонімні алкоголіки”, які започаткували свою діяльність, спираючись на досвід подібних американських груп. Назвемо основні типи таких груп взаємодопомоги.

1. У сфері фізичного здоров’я – групи, метою яких є задоволення потреб людей, котрі мають проблеми із здоров’ям чи доглядом за хворими родичами. Прикладом може бути товариство родичів душевнохворих “Підтримка” при Житомирській психіатричній лікарні № 1. Групи цього типу утворювалися також жінками, хворими на рак молочної залози, хворими на СНІД.

2. У сфері емоційного та психічного здоров’я відомі групи осіб, хворих на шизофренію й групи дівчат-підлітків та жінок, які зазнали сексуального насильства.

3. Групи для членів сімей, котрі мають дітей з фізичною інвалідністю, дітей з труднощами у навчанні. Такі групи діють на базі Благодійного товариства допомоги інвалідам та особам з інтелектуальною недостатністю “Джерела”, у школі “Життя” (м. Київ).

4. Групи зміни поведінки об’єднують людей з різними видами шкідливої залежності. Це вище згадувані групи анонімних алкоголіків, які працюють у відділеннях “Соціотерапії”, групи людей з наркотичною залежністю.

5. Групи подолання наслідків життєвих змін, що вимагають від людей пристосування. Така група (безробітних) діяла свого часу при Центрі працевлаштування Мінського району м. Києва

3.2. Розвиток волонтерства і самопомоги населення

На сьогодні в Україні досить поширеним є волонтерський (від “волонтер” – доброволець) рух. Основні чинники його розвитку ті ж самі, що і для НДО – загострення соціальних проблем та неспроможність чинної системи соціального захисту надавати відповідні послуги вразливим верствам населення достатньо повною мірою. Волонтери відіграють надзвичайно важливу роль у багатьох неприбуткових організаціях (НДО). Причому сьогодні вже значна кількість волонтерів займається соціальною роботою як у недержавних організаціях (більшість), так і в державних, причому в усіх регіонах країни. У будь-якому разі в Україні сформована певна модель волонтерської роботи, яка охоплює ефективні механізми задіяння й відбору, навчання і супервізії підтримки та заохочення, які відносяться до основних скла-дових та потрібних етапів менеджменту волонтерів.

За приналежністю до певної організаційної структури волонтерів України доречно розмежувати на дві умовні групи: а) ті, хто працюють при центрах соціальних служб для молоді (ЦССМ); б) ті, хто є членами різних громадських організацій. Причому волонтери другої групи такими себе не вважають, хоча під визначення “волонтер” підпадають. Так, на початку розвитку ЦССМ (1992–93 роки) членами волонтерських груп переважно були неповнолітні і молодь (старшокласники, студенти), тобто особи без досвіду і кваліфікації у цій роботі. Але останнім часом усе частіше до волонтерських лав вступають і досвідчені фахівці (правники, лікарі, психологи, педагоги та ін.).

Великий обсяг роботи виконують волонтери стосовно розроблення та розповсюдження друкованих агітаційних матеріалів з актуальних соціальних проблем, а також щодо проведення соціологічних опитувань соціального, екологічного та іншого спрямування. Різні міжнародні фонди при виборі партнерів в

Україні надають перевагу громадським організаціям, оскільки конкретними видами соціальної роботи займається сама організація, а її члени (волонтери) виконують окремі складові цієї роботи.

Отже, робота з волонтерами – це перспективний напрям поліпшення гуманітарно-правової складової соціального забезпечення населення, що має чималий розвивальний потенціал та перспективу перетворитися в Україні у повноцінний соціальний рух. Події, які відбувалися з нашим суспільством на зламі 2013-2014 років та відбуваються сьогодні, мають доленосне значення для України та українців.

Сьогодні Україна переживає складні часи у багатьох аспектах суспільного життя – економічному, політичному, правовому, соціальному, світоглядному. Прискореними темпами особистісного уконкретнення набуває національна ідентичність населення: все більше українцями вважають себе не лише рідномовні громадяни, а й російськомовні, багато з яких виявляють неабиякий патріотизм на Сході у боротьбі за українськість.

Очевидно, що найдеструктивніший фактор, який гальмує і водночас стимулює успішний проєвропейський поступ України сьогодні, звісно, крім низки внутрішньо суспільних проблем (олігархізація і корумпованість державної влади, нестабільність гривні, безробіття тощо), – хоча й неоголошена, але повномасштабна війна на Сході країни, котра знесилює й без того слабкий державний організм і донині не проявлені мобілізаційні життєдайні резерви громадянського суспільства. І це є викликом не лише українському народу стосовно збереження державності та власної ідентичності, а й усьому цивілізованому світу і його надзавданню – зберегти світ від Третьої війни.

24 листопада 2013 року більше ста тисяч українців вийшли на Євро-майдан у Києві, аби висловити свій протест проти відтермінування підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом. Майдан гідності – це гейзер, який вибухнув, щоб вказати шлях, куди рухатися слаavnій європейській нації.

Основним запитом Майдану була зміна влади. В результаті – змінили Президента, і наступний запит – на зміну Верховної ради та місцевої влади. Крім

того, Майдан вивів низку громадських активістів, які нині стали політиками, – в усіх основних політичних силах є нові діячі.

Осінь-зима 2013–2014 років у нашій державі були дуже неспокійними і запам'ятовуються в історії насамперед масовими акціями протесту на Майдані незалежності в Києві з 21 листопада 2013 року по 21 лютого 2014 року. Герої Майдану понад усе хотіли зберегти гідність нації. А “гідність не має національності, як немає її кров”. Гідність означає жити як європеєць. Це означає позбавитися від російського гноблення.

Національна гідність є похідним поняттям від поняття особистісної гідності. Отже, українська Єврореволюція може з повним правом кваліфікуватись як Революція гідності нації та її громадян. Одним із завдань української Революції Гідності, безумовно, є вироблення загальноукраїнського діалогу як способу порозуміння між Сходом і Заходом країни, так активно та цілеспрямовано роз'єднаних у попередні роки деякими політичними силами як усередині країни, так і ззовні. Для ефективного протікання процесу такого об'єднання доцільно створити серйозну теоретичну та практичну базу для налагодження діалогу, подолання внутрішньоукраїнських суперечностей, збереження цілісності України. Кількість загиблих у той період перевищила сотню осіб. Держава пообіцяла покарати винних та надати підтримку сім'ям постраждалих, чого, на жаль, поки що не відбулося.

3.3. Тенденції та перспективи розвитку професійної соціальної допомоги в умовах сучасної України

Нині Україна, як уже неодноразово було в історії, стоїть перед доленосним вибором – іти у лоно Європейського Союзу. Власне сьогодні відбувається війна як двосторонній конфлікт між державами різного устрою і спрямування. Наша надія – на незламний дух громадянського суспільства, його незаангажованих політичними гаслами і вчинками лідерів. Очевидно, що зло можна здолати тільки працею, добром, мудрістю та відвагою; причому праця має бути відданою, звитяжною, добро

– дієвим і плідним, мудрість – жертвовною й непохитною, відвага – розсудливою й безкомпромісною. Ось чому кожен із нас, як ніколи, потребує людяності, витримки, сили духу, доброго слова, моральної підтримки. Потрібна людина, яка розрадить, допоможе, захистить, підтримає.

Саме тому комплексом економічних, соціальних та правових заходів і сукупністю інститутів, що забезпечують усім громадянам країни більш-менш рівні можливості для підтримання певного рівня життя, є *соціальний захист населення*.

Система соціального захисту населення охоплює три суб'єкти: державу та її соціальні інститути, юридичних осіб і громадян. Частина її заходів стосується усіх членів суспільства, а решта – адресована окремим соціальним групам. Перша група заходів стосується забезпечення можливості для кожної особистості адекватного застосування своїх здібностей і отримання доходу, визначення офіційного прожиткового мінімуму, захисту інтересів споживачів, індексації доходів, друга – окремих груп населення, зокрема безробітних, пенсіонерів, інвалідів, ветеранів праці та військової служби, сімей з дітьми, дітей-сиріт, вимушених переселенців і біженців, учасників війни та їх сімей.

Останні події в Україні продемонстрували сильні сторони громадянського суспільства, з'явився потужний волонтерський рух.

В Україні триває руйнівна й безжальна війна. Ворог стоїть на нашій території, війна стосується кожного і перемога залежить від нас. Нині бракує коштів купляти для армії необхідні речі. Ось чому сьогодні багато волонтерських груп змушені збирати всі кошти разом, щоб допомогти військовим вистояти. Відповідно до статті 46 Конституції України „Громадяни мають право на соціальний захист”, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ та організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення,

створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму встановленого законом. Закони України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” та „Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи” розроблені відповідно до Конституції й визначають принципи, засади і механізми функціонування системи загальнообов’язкового державного пенсійного страхування, призначення, перерахунку та виплати пенсій, надання соціальних послуг з коштів пенсійного фонду, що формуються за рахунок страхових внесків роботодавців, бюджетних та інших джерел, а також регулюють порядок формування Накопичувального пенсійного фонду та фінансування оплати договорів страхування довічних пенсій або одноразових виплат застрахованим особам та членам їхніх сімей. Прийняття цих законів дає змогу зробити ще один крок до уніфікації законодавства України із законодавством Європейського союзу.

Нове пенсійне законодавство України вже сьогодні називають малою Конституцією України. Адже воно стосується не лише 14 мільйонів пенсіонерів, а й тих майже 23 мільйонів економічно активних громадян України, які зароблятимуть собі пенсію вже в нових умовах.

Одноразова грошова допомога виплачується відповідно до Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” у порядку, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2013 р. № 975 “Про затвердження Порядку призначення і виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовців, військово-зобов’язаних та резервістів, які призвані на навчальні (або перевірочні) та спеціальні збори чи для проходження служби у військовому резерві”.

Одноразова допомога оформлюється та виплачується: а) членам сімей, батькам та утриманцям загиблого, особам, звільненим з військової служби – через

обласні військові комісаріати; б) військово-службовцям, військовозобов'язаним або резервістам, призваним на навчальні та спеціальні збори – через військові частини, у яких вони проходять службу або збори.

У разі неподання повного комплекту документів (наприклад, відсутності свідоцтва про смерть у разі загибелі військовослужбовця), підстав для призначення одноразової допомоги немає.

Керівник уповноваженого органу подає у 15-денний термін з дня реєстрації всіх документів розпорядникові бюджетних коштів вис-новок щодо виплати одноразової грошової допомоги.

Розпорядник бюджетних коштів приймає у місячний строк після надходження зазначених документів рішення про призначення, або відмову у призначенні одноразової грошової допомоги і надсилає його разом з документами уповноваженому органу для видання наказу про виплату такої допомоги особам, які звернулися за нею, або у разі відмови для письмового повідомлення заявника із зазначенням мотивів відмови.

Одноразова грошова допомога виплачується шляхом її перерахування уповноваженим органом на рахунок в установі банку, зазначений одержувачем виплати, або через касу уповноваженого органу.

Війна та запровадження воєнного стану в Україні стало викликом для всіх сфер і особливо для соціальної сфери. Наразі перед країною стоїть непросте завдання – забезпечити якісну державну політику у сфері соціального захисту населення в умовах широкомасштабної військової агресії та на шляху держави до повноправного членства в Європейському Союзі.

Основні проблеми соціальної сфери, що стали наслідком війни:

- зростання навантаження на систему соціальної підтримки та соціального страхування населення через постійне збільшення числа громадян, які потребують отримання соціальних, реабілітаційних послуг та виплат, за одночасного зменшення надходжень до державного, місцевого бюджетів та фондів загальнообов'язкового пенсійного та соціального страхування;

- ускладнення верифікації інформації про фактичне число як дорослих, так і дітей, які потребують соціального захисту та підтримки;
 - руйнування об'єктів соціальної інфраструктури, втрата доступу до особистих справ бенефіціарів соціальної підтримки;
 - спеціалісти сфери соціальної підтримки населення також стають вимушеними переселенцями, що впливає на обслуговування населення;
 - система соціальної підтримки не встигає адаптуватися до значних міграційних рухів громадян, зміною активної лінії ведення бойових дій та зміни переліку тимчасово окупованих територій, що, серед іншого, ускладнює здійснення соціальних, страхових та пенсійних виплат громадянам;
 - емоційний розпач громадян від нерозуміння своїх соціальних прав і зобов'язань під час війни;
 - недостатнє покриття громад мережею закладів, які надають соціальні, реабілітаційні послуги під час війни, особливо на територіях масового перебування переселенців;
 - унеможливлення отримання громадянами України, які проживають у зоні активних бойових дій чи біля неї, на тимчасово непідконтрольних територіях України, належних їм виплат та соціальних послуг;
 - поглиблення вразливості маломобільних груп населення від початку війни.
- Руйнівний вплив війни на національну економіку та життя людей вимагає максимально ефективних підходів до відновлення України, реальних планів подальших дій.

21 квітня 2022 року Президентом України було оприлюднено Указ «Про питання національної Ради з відновлення України від наслідків війни» №266. (Національна рада з відновлення є консультативно-дорадчим органом при Президентові України). Відповідно до завдань Національної ради в рамках 24 робочих груп розпочато роботу над проектами розділів плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України.

Головним завданням Національної ради визначено розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, який, зокрема,

передбачатиме відновлення і розбудову транспортної, медичної, соціальної, комунальної, виробничої інфраструктури та житла, заходи з подолання безробіття, підтримки сімей з дітьми, вразливих верств населення, осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах унаслідок війни. А також визначення та напрацювання пропозицій щодо пріоритетних реформ, прийняття та реалізація яких є необхідними у воєнний і післявоєнний періоди; підготовка стратегічних ініціатив, проектів нормативно-правових актів, прийняття і реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний періоди.

Робоча група з розробки Плану післявоєнного відновлення напрацювала і представила пропозиції, які були оприлюднені.

Стратегічні цілі соціальної політики в Україні:

- створення механізму задоволення потреб осіб та сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах;
- реформування підходів до застосування прожиткового мінімуму в Україні, який має визначати ризик потрапляння громадянина за межу бідності, і використовуватися для визначення розміру універсальної соціальної допомоги;
- запровадження другого рівня пенсійної системи;
- створення ефективної та прозорої системи адміністрування та розподілу гуманітарної допомоги до кінцевого споживача.

Головна мета післявоєнного відновлення: формування нової моделі соціальної політики в Україні, яка має «відповідати принципам і стандартам соціальної політики Європейського Союзу, передбачати, зокрема, конкретні дії щодо підвищення якості життя громадян, протистояти негативним демографічним змінам, сприяти скороченню рівня бідності в державі, гуртувати людей до співпраці та партнерства, долати дискримінацію в усіх її формах і проявах, враховуючи при цьому фінансові можливості держави».

Проте в системі соціального захисту дійсно склалася непроста ситуація. Українська система соціального захисту ґрунтується на двох типах дій: виплата грошової допомоги (багатодітним, малозабезпеченим сім'ям, соціальні стипендії для студентів та інше), а також надання соціальних послуг. Відповідно до нової редакції

Закону України «Про соціальні послуги», який набув чинності 1 січня 2020 р., соціальні послуги спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання або мінімізацію їх негативних наслідків та надаються особам і сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах. Тобто йдеться про соціальні профілактику, підтримку, допомогу та обслуговування.

Завдана війною шкода – психологічна, матеріальна, фізична – один із чинників, які негативно впливають на життя кожної без винятку людини. А особливо на тих, хто перебуває у складних життєвих обставинах, не може потурбуватися про себе, хто втратив житло, роботу, здоров'я, на родини з дітьми. Нині число людей, які потребують допомоги соціальних працівників, істотно зросло. І очевидно, що система соціальної підтримки та соціального забезпечення потребує оперативного корегування. В умовах значного збільшення навантаження на соціальну сферу (багаторазове збільшення ВПО, впровадження нових змін щодо виплат грошової допомоги, забезпечення нарахувань та виплат грошової допомоги в умовах роботи при окупації частини територій) стає дедалі більш важливим посилення координації дій у кризових і надзвичайних ситуаціях та планування заходів реагування між Урядом, областями/ районами та іншими зацікавленими сторонами (міжнародною спільнотою, організаціями громадянського суспільства, приватним сектором), щоб забезпечити надання послуг та підвищити стійкість приймаючих спільнот та переміщених осіб. Повоєнний період потребуватиме інтегрованої (комплексної) стратегії соціального захисту, з урахуванням особливостей, пов'язаних зі спеціальним правовим статусом окремих бенефіціарів (зокрема, ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, малозабезпечених тощо), реалізація якої буде забезпечена завдяки міжвідомчій та міждисциплінарній координації. Тому виникає необхідність переглянути складові діючої соціальної системи для забезпечення можливостей людині жити повноцінним і самостійним життям.

Висновки до третього розділу

Організаційно-правове унормування соціальної допомоги відбувалося через надання виробленим і усвідомленим у процесі практики відносинам допомоги сили закону. Ці процеси безпосередньо пов'язані із формою організації державної влади і соціально-економічним ладом, розвитком політичних інститутів, культурою, суспільною свідомістю і активністю населення. Організаційно-правове регулювання формує систему структур і механізмів, які гарантують допомогу вразливим верствам населення на основі об'єктивного, заснованого на праві порядку професійної і непрофесійної діяльності. Ця система складна і суперечлива, знаходиться в постійній динаміці, удосконалюючись і пристосовуючись до мінливих умов суспільного буття.

За часів незалежної України зароджуються початки професійної соціальної допомоги на межі XIX-XX ст., особливості її сучасного розвитку та міждисциплінарний статус. Такі фактори, як активізація діяльності благодійних організацій і перетворення діяльності з надання допомоги в основне заняття для значної кількості людей, урядові освітні реформи, розповсюдження західних зразків професійної освіти, всеросійські та міжнародні форуми спеціалістів сприяли започаткуванню фахової підготовки працівників у галузі суспільної опіки в Україні на межі XIX-XX ст., що співпадає із тогочасними зарубіжними тенденціями. У радянський період ці зачинання були призупинені, еволюційний розвиток професії перерваний, а загальний процес її інституціалізації набув дискретного характеру.

Відновлення професійної соціальної допомоги в Україні та її повернення у загальносвітове русло розпочалося з підготовки фахівців зі спеціальності «Соціальна допомога» у державних і недержавних вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, ускладнення і урізноманітнення процесу навчання завдяки різним рівням і напрямкам спеціалізації, міжнародна допомога в організації навчання. Сучасний етап професіоналізації соціальної допомоги характеризується як такий, що не позбавлений проблем у розвитку фахової освіти та суперечностей у площині розмежування з іншими видами діяльності, однак свідчить про прямування до професійної зрілості.

Завдана війною шкода – психологічна, матеріальна, фізична – один із чинників, які негативно впливають на життя кожної без винятку людини. А особливо на тих, хто перебуває у складних життєвих обставинах, не може потурбуватися про себе, хто втратив житло, роботу, здоров'я, на родини з дітьми. Нині число людей, які потребують допомоги соціальних працівників, істотно зросло. І очевидно, що система соціальної підтримки та соціального забезпечення потребує оперативного корегування.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши історичний досвід соціальної допомоги, всебічно вивчити, узагальнити й висвітлити основні тенденції та найхарактерніші особливості соціально-добродійної діяльності минулого, можемо сформулювати наступні висновки.

1. Спираючись на аналіз фактичних, документальних, архівних матеріалів, наукових досліджень, можемо охарактеризувати феномен соціальної допомоги в Україні, як соціально-історичний феномен. Суспільству на будь-якому етапі його розвитку були притаманні функції допомоги і підтримки вразливих категорій населення, хоча спосіб їх реалізації суттєво відрізнявся у процесі соціогенезу. У первісному суспільстві, що характеризується природною цілісністю життєдіяльності людей, вони реалізовувалися головним чином через інститут сім'ї і систему родинних зв'язків. У міру ускладнення суспільства і трансформації згаданих інститутів важелі регулювання відносин допомоги перебирали церква, релігійні, професійні, територіальні общини, благодійні організації, а згодом і держава. У процесі диференціації і автономізації інститутів формувались ознаки суспільної допомоги як одного із них.

2. Процес оформлення суспільної підтримки на основних етапах її соціально-історичного розвитку прослідковується у наступній послідовності: наявність незадоволених первинних і вторинних потреб індивідів та потреби соціальної безпеки суспільства, усвідомлення їх значимості; накопичення практичного досвіду допомоги у їх реалізації, його осмислення і формування науково-теоретичної, ціннісної і нормативно-правової баз; конституювання державних та недержавних організаційних форм соціальної допомоги; формування професійної підготовки кадрів для здійснення цього виду діяльності, поява фахових періодичних видань та спеціальних організацій для захисту професійних інтересів.

3. Генезис вітчизняної державної і недержавної форм захисту і підтримки різних категорій нужденних, показує, що закономірності розвитку знань у галузі соціальної допомоги прослідковуються у наступних етапах: осмислення відносин

допомоги на дотеоретичному рівні, накопичення початкових теоретичних суджень, формування теорій і моделей, релевантних до соціальної роботи, закріплення принципів як символічних універсумів та етичних імперативів професійної діяльності.

Для прийняття, схвалення процедури дій з допомоги, розвитку і змін в інтересах вразливих верств населення та суспільства в цілому формуються їх пояснення, виправдання і узаконення, тобто легітимація. Завдяки цим процесам соціальна допомога набуває зовнішніх інституційних ознак: інтеграції в соціально-політичну, ідеологічну і ціннісну структуру суспільства; впорядкування, організації і регуляції діяльності через систему принципів, норм і законів; конституювання у закладах і установах; забезпечення матеріальними, фінансовими, кадровими та інформаційними ресурсами.

4. Вивчення теоретичної спадщини минулого в галузі соціальної допомоги сприяє виявленню та обґрунтуванню основних історичних тенденцій, що задиктовують умови сьогоденного оформлення наукової парадигми соціальної допомоги в новочасній Україні. Це пояснюється тим, що як додатковий соціальний інститут соціальна допомога орієнтована на розв'язання проблем, зумовлених негативними діями або бездіяльністю таких базових інститутів, як економіка, політика, сім'я та ін. Вона виступає важливим елементом інституційної структури суспільства, надаючи відносинам допомоги усталеність і визначеність, розширюючи можливості реалізації потреб індивідів і суспільства, усуваючи ризики суспільної дестабілізації, вносячи узгодженість у дії суб'єктів, задіяних у цій сфері.

Соціальна допомога як суспільне явище відображає зміни, які відбуваються у суспільстві. У періоди стабільного розвитку її функціонування залишається достатньо стійким. Війна в країні зумовила актуалізацію індивідуальних і суспільних потреб, що вимагає змін у формах допомоги вразливим категоріям населення, учасникам бойових дій, сім'ям загиблих.

Завдана війною шкода – психологічна, матеріальна, фізична – один із чинників, які негативно впливають на життя кожної без винятку людини. А особливо на тих, хто перебуває у складних життєвих обставинах, не може

потурбуватися про себе, хто втратив житло, роботу, здоров'я, на родини з дітьми. Нині число людей, які потребують допомоги соціальних працівників, істотно зросло. І очевидно, що система соціальної підтримки та соціального забезпечення потребує оперативного корегування.

Сучасні етапи професіоналізації соціальної допомоги, надають їй нових рис, що ідентифікуються за наступними показниками: практична діяльність — зростанням ролі у сфері соціальної безпеки (через профілактику, пом'якшення і подолання соціальних ризиків); сфера пізнання — прагненням об'єднати часткові теоретичні концепти для виокремлення соціальної допомоги в якості прикладної соціальної науки та дискусіями з цього приводу; освітня діяльність — стандартизацією фахової підготовки, ускладненням процесу навчання через різні рівні та напрямки спеціалізації, активним запозиченням зарубіжного досвіду.

Таким чином, зосередивши увагу лише на одній з актуальних проблем розвитку соціальної допомоги, позиціонуємо її як загальний процес організації, впорядкування та інтеграції в існуючу систему суспільних відносин. Однак характеристика інституційних утворень вимагає розуміння як характеру еволюційного етапу їх розвитку, так і функціонування і збереження в якості окремого інституту. Тому зроблений аналіз доцільно доповнити вивченням внутрішньої структури соціальної допомоги (видів діяльності, соціальних ролей, статусів), дослідженнями основних параметрів функціонування (явних і латентних функцій, дисфункцій), що особливо важливо для періоду трансформації сучасного українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” від 24 січня 1995 р. N 21/95. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80>
2. Закон України “Про пенсійне забезпечення” від 5 листопада 1991 р. № 1788-XII // ВВР. - 1992. -№ 3.
3. Закон України “Про соціальну роботу” // Вісник ВРУ. – 2005. – № 4 (СВ: Соціальна політика). – С. 166-173.
4. Закон України [“Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”](#);
5. Закон України [“Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям”](#) ;
6. Закон України [“Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам”](#)
7. Андрущенко В. П. Соціальна робота т. 1-6. – К., 2002.
8. Андрущенко В. П., Бех В. П., Лукашевич М. П., Мигович І. І., Пінчук І. М. Соціальна робота. – К. : УДЦССМ, 2001.
9. Аристотель. Політика / Аристотель. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
10. Безпалько О.В. Соціальна робота в громаді: [навч. посіб.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 176 с.
11. Гірняк А.Н. Методичні вказівки до вивчення курсу “Пенсійне забезпечення” для освітньо-кваліфікаційних рівнів спеціаліст/магістр напряму підготовки 1301 – “Соціальне забезпечення” спеціальності 7.13010201/8.13010201 – “Соціальна робота”. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014. – 180 с.
12. Горілий А.Г. Історія соціальної роботи : [навч. посібн.]. – Тернопіль: Астон, 2014. – 174 с.
13. Грабовська І. Революція гідності // День. – № 198, 23 жовтня 2014 р. – С.5.

14. Діяльність центрів соціальних служб для молоді України: сучасний стан і перспективи розвитку / кер. авт. кол. С.В. Толстоухова. – К.: Академпрес, 1999. – 112 с.
15. Європейський кодекс соціального забезпечення (1990 р.).
16. Жуковський А., Субтельний О. Нариси історії України. – Львів, 1992.
17. Зверєва І.Д., Козубовська І.В., Керецман В.Ю., Пічкарь О.П. Соціальна робота з дітьми і молоддю (теоретико-методологічні аспекти). – Ужгород, 2000. – Ч. 1. – 192 с.
18. Іванова О., Семигіна Т. Система соціального обслуговування та соціальних служб в Україні // Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. В. Полтавця. –К.: Вид. дім “КМ Akademia”, 2000 – С. 112-129.
19. Інноваційна парадигма соціально-економічного розвитку України/ Редкол. В. І. Астахова, Е. В. Астахова, Е. М. Воробйов и др. – Харків: Вид-во НУА, 2004.
20. Історія соціальної педагогіки та соціальної роботи: [курс лекцій] / В.А. Поліщук, О.І. Янкович. – Тернопіль: ТДПУ, 2019. – 256
21. Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Сергійчук З. О. Основи національного виховання. -Умань, 1993. – С. 49-50.
22. Лафарг П. Христианская благотворительность. – Одесса, 1995.
23. Лібанова Е., Баланда А. Незареєстрована зайнятість в Україні: формування й можливості державного регулювання // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 4.
24. Лібанова Е., Баланда А. Проблеми формування і розвитку неформального ринку праці в Україні // Україна: аспекти праці. — 1998. — № 3.
25. Лісогор Л. Головні тенденції розвитку праці України // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 7.
26. Лукашевич М. П. Теорія і методи соціальної роботи: Навчальний посібн. – 2-е вид., доп. і випр. – К. : МАУП, 2003.
27. Лукашевич М. П., Туленков М. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії. — К, 1999.

28. Лукашевич М., Семигіна Т. Соціологія соціальної роботи // Психологія і суспільство. – 2014. – №1. – С. 139–147.
29. Мандибура В. О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. — К., 1998.
30. Мандибура В. Соціальна політика держави та її структурні складові // Україна: аспекти праці. — 2000. — № 7.
31. Матвійчук А. Держава – героям “Небесної Сотні” // Фінансовий контроль. 2014. – № 7. – С. 52-54
32. Мигович І. І. Соціальна робота як наука, навчальна дисципліна і професія. // Науковий вісник УжДУ. Серія – соціальна робота, № 1, 1998.
33. Мигович І.І. Соціальна робота (вступ до спеціальності). – Ужгород, 1997. – 180 с.
34. Мигович І.І. Соціальна робота: [навч. посібник] / І.І. Мигович. – Ужгород: Мистецька лінія, 1997 – С. 30.
35. Новий курс: реформи в Україні 2010-2015: Національна доповідь за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.] – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
36. Особливості соціальної молодіжної політики в Україні та ФРН на сучасному етапі: Наук. зб. / редкол.: А.І. Кудрявченко (відп. ред.) та ін. – К.: МАУП, 2004. – 336 с.
37. Пічкарь О.П. Деякі аспекти профілактики девіантної поведінки неповнолітніх у Великій Британії / О.П. Пічкарь, В.В. Козубовський // Науковий вісник УжНУ. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Вип. 4. – Ужгород: Вид-во УжНУ “Говерла”.– 2001.
38. Попович Г. Соціальна робота в Україні і за рубежом. – Ужгород, 2000. – 143 с.
39. Приймак В. Пропозиція робочої сили на поточному ринку праці України та багатофакторний аналіз // Україна: аспекти праці. — 2001. — № 2.
40. Про “стандарт” Небесної Сотні//День. – № 198, 23 жовтня 2014 р. – С. 4.
41. Про розвиток центрів соціальних служб для молоді: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.10.01, № 1291//Уряд. кур’єр. – № 184.

42. Семгіна Т. В. Порівняльна соціальна політика: Навч. посіб. -К. : МАУП, 2005.
43. Семігіна Т.В. Словник із соціальної політики / Т.В. Семігіна. – К.: Києво-Могилянська академія, 2004. – 420 с.
44. Сидоров В. Ролі та функції соціальних працівників // Соціальна робота в Україні: перші кроки / за ред. В.І. Полтавця. – К.: Києво-Могилянська Академія, 2000.
45. Скуратівський В.А. Соціальна політика/В.А. Скуратівський, О.М. Палій, Е.М. Лібанова. – К: Вид-во УАДУ, 1997. – 324 с.
46. Соціальна педагогіка. Навчальний посібник. – К. : Лібра. – 2000 р. – 259 с.
47. Соціальна робота в Україні: [навч. посіб.] / І.Д. Зверєва, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін. / за заг.ред. І.Д. Зверєвої, Г.М. Лактіонової. – К.: Науковий світ, 2003. – 233 с.
48. Соціальна робота в Україні: перші кроки / Під редакцією В. Полтавця. - К. : Видавничий дім “КМ Academia”, 2000
49. Соціальна робота в Україні: теорія і практика: Науково-методичний журнал: Видається щоквартально/ Редкол. : А. Й. Капська, С. В. Толстоухова, 31. І. М. Пінчук та ін. ; НПУ ім. М. П. Драгоманова, ДСССДМі, БО «ФСР», ВГО «ЛСПУ» № 1 (9) : Січень-березень. -Б. м.. -2005.
50. Соціальна робота: [навч. посібник] / В.П. Андрущенко, В.П. Бех, М.П. Лукашевич, І.І. Мигович та ін.; ред. колегія: В.П. Андрущенко, В.І. Астахова, В.П.Бех та ін. – К.: ДЦССМ, 2002. – Кн. 2. – 440 с.
51. Соціальна робота: [хрестоматія]. – К.: ДЦССМ, 2001. – Кн. 3. – 396 с.
52. Соціальна робота: наука і професія/ І. Мигович // Віче. -1998. -№ 5.
53. Соціальна робота: Підручник / В.А. Поліщук, О.П. Бартош-Пічкара, Н.М. Горішна, Г.В. Лещук, О.Ю. Пришляк / За ред. Н.Г. Ничкало. Тернопіль: ВАТ “ТВПК” “Збруч” 2010. – С. 302-303.

54. Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції. – Ч. II // За ред. І.В. Козубовської, І.І. Миговича. – Ужгород, 1999. – 368 с.

55. Теорії і методи соціальної роботи: Підручник/ За ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. – К. : Академвидав, 2005.

56. Тюття Л. І., Іванова Т. І. Соціальна робота: теорія і практика. – К., 2005.

57. Фурман А.В., Підгурська М. Історія соціальної роботи // Психологія і суспільство. – 2010. – №4. – С. 189–192.